

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Renate Klinkenberg
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Esmeralda Tjihoff
Sara Tilstra (eindredactie)

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-personen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girionummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
ERijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazone.be
Maaike Messelink
maaikemesselink@gmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Dagmar van Denemarken, als tsarina van Rusland Maria Fjodorovna geheten, omstreeks 1889.
Bron: A.I. Barkovets and V.M.Tenikhina, *Empress Maria Fjodorovna*, Abris Publishers. St. Petersburg, 2006, p. 100.

In dit nummer

/ Tweede Wereldoorlog /

- 3 De omgang met 'moffenmeiden' in Bergen op Zoom, 1944 – 1948
Annelieke Wiegeraad

/ Economische geschiedenis /

- 9 De strijd van de *Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises* voor erkenning als bedrijfshoofd (1949-1988)
Inge Verfaillie

/ Eerste Wereldoorlog /

- 12 Britse en Duitse vrijwillige verpleegsters, 1914-1918
Han Habets

/ Religieuze geschiedenis /

- 15 De verering en voorstelling van Sint-Jozef
Kaat Vanderjeugt

/ Biografie /

- 18 Dagmar van Denemarken
Andrea Kloet

/ Genderview /

- 25 Els Kloek
Greetje Bijl en Sara Tilstra

/ Recensie /

- 28 Vroegmoderne vrouwen in de brouwerij, branderij en drankverkoop
Inge-Marlies Sanders
29 De schlemiel en de kenau
Marjan Nekkers

/ Onder de loep /

- 30 De schoonheid van moedermelk
Grietje Keller
31 / Service en boeken /

Onder historicae

Gek of gedreven?

Of het nu aan de universiteit of in het buurthuis is, bij politieke partijen of op de werkvloer, steeds weer valt me hetzelfde op: de vrouwen die zich binnen deze organisaties ' bezig houden met gender' zijn zeer gedreven maar worden zelden, slecht of niet betaald voor de tijd die ze hieraan spenderen. Dikwijls doen ze het 'er maar gewoon bij', tijdens de lunchpauze of na de werkuren. Vaak wordt deze inzet amper gewaardeerd en riskeren deze vrouwen al snel het etiket van 'hysterische Dolle Mina' opgeplakt te krijgen. Je profileren als feministe in de politiek of in een (door mannen gedomineerde) organisatie, je moet eigenlijk goed gek zijn om jezelf dit stigma te bezorgen en uren van je vrije tijd te spenderen aan het altijd maar hameren op ongelijkse sekseverhoudingen. En toch zie ik steeds weer nieuwe initiatieven van gedreven vrouwen die geen vrede nemen met de bestaande situatie. Ze organiseren, kaarten aan, netwerken, mobiliseren. Anders dan hun zusters uit de tweede golf doen ze dit vaak discreet en met veel zin voor diplomatie want al heeft 'de (mannelijke) top' tegenwoordig wel oog en oor voor genderkwesties, voor verontwaardigde kenau's wordt nog steeds de neus opgehaald. Onterecht ontstaat hierdoor het beeld dat het feminisme zijn 'schwung' verloren heeft en steekt heimwee naar de jaren 1960 en 1970 de kop op, naar het militante en non-conformistische dat de vrouwenbeweging toen kenmerkte.

Wie echter de geschiedenis van het feminisme erop naleest, komt snel tot de vaststelling dat een belangrijk deel van de vrouwenbeweging steeds heeft gekozen voor die 'diplomatieke' aanpak en hiermee op succesvolle wijze bijdroeg tot de vrouwenemancipatie. Zo ook de *Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises*, die onder meer ijverde voor de juridische gelijk-schakeling van vrouwen en mannen maar er zich tegelijk voor behoedde om het etiket 'feministisch' opgeplakt te krijgen, zo schrijft Inge Verfaillie in dit nummer. Ook belangrijke stappen in de vrouwenemancipatie verliepen vaak geruisloos, zonder veel directe publieke actie. Han Habets beschrijft hoe de Eerste Wereldoorlog voor Duitse vrijwillige verpleegsters een opstap betekende naar een betaalde job nadat de wapens zwegen. In alle stilte of met veel kabaal, opvallend is dat feministische voorvechters – of ze nu zo willen genoemd worden of niet – ook in het verleden veel 'vrijwilligerstijd' spendeerden aan het nastreven van hun idealen.

De soms moeilijke keuze tussen enerzijds expliciete feministische profilering en actie of anderzijds eerder systematisch en met de nodige zin voor diplomatie ijveren voor meer 'gendergevoeligheid' kan je zelfs betrekken op gendergeschiedenis. In Genderview meent Els Kloek dat 'vrouwengeschiedenis' haar tijd heeft gehad en dat in de plaats hiervan een systematisch integratie van vrouwen in de 'mainstreamgeschiedenis' de volgende noodzakelijk stap in het geschiedenisbedrijf is. Een interessante stelling van de academica die aan de basis lag van het Vrouwenlexicon en waarop u trouwens kunt reageren via onze website.

Maar geen nood, beste lezer, *Historica* denkt voorlopig niet aan opdoeken. Ook in 2011 zal de redactie u een brede waaier aan artikelen aanbieden die het reilen en zeilen in het Nederlandse en Belgische gender- en vrouwengeschiedenisonderzoek weergeeft. Overigens zoekt *Historica* nog mensen om haar redactieteam te versterken. Bent u gek en gedreven door gender- en vrouwengeschiedenis? En hebt u nog wat vrije tijd over? Achteraan dit nummer staat dan een vacature die u wellicht interesseert.

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

De omgang met ‘moffenmeiden’ in Bergen op Zoom, 1944-1948

De keerzijde van de bevrijding¹

Mijn inmiddels 88-jarige oma, mevrouw K., trad in de zomer van 1945 in dienst als typiste bij het Tribunaal in Bergen op Zoom, een onderdeel van de indertijd in het leven geroepen Bijzondere Rechtspleging. Haar voornaamste taak was het uittypen van processen-verbaal, opgevoerd uit verhoren van ‘foute’ stads- en landgenoten. De rechtsgang aangaande ‘moffenmeiden’, die zouden hebben ‘geheuld’ met de bezetter, kon ze zo op de voet volgen. De vernederende en vaak seksueel getinte verhoren van deze vrouwen staan in haar geheugen gegrift. ‘s Avonds durfde ze thuis niet te vertellen wat ze die dag allemaal uitgetypt had: “ik wist nog van geen toeten of blazen!” Haar verhalen wekten mijn nieuwsgierigheid. Wat is er eigenlijk bekend over de naoorlogse (zowel formele als informele) omgang met deze vrouwen?

/ Annelieke Wiegeraad /

Als keerzijde van de bevrijding vormen de verhalen van en over ‘moffenmeiden’ een verborgen en verbloemd stuk geschiedenis. De ‘foute’ relaties hebben vaak enorme impact op hun verdere leven gehad; zij zijn altijd ‘moffenmeiden’ gebleven.²

“De stempel blijft er toch op zitten”, legt een 81-jarige mevrouw die meewerkte aan dit onderzoek treffend uit. En de volgende generatie draagt hiervan de gevolgen mee, zo zal blijken uit dit artikel. Hierin stel ik de volgende vraag centraal: hoe was tussen 27 oktober 1944 en 1 juni 1948 de formele en informele behandeling van ‘moffenmeiden’ in Bergen op Zoom en hoe is deze te verklaren?

Het artikel beperkt zich tot de stad Bergen op Zoom, maar de uitkomsten van het onderzoek zijn wellicht projecteerbaar op door de katholieke religie gedomineerde Nederlandse provincieplaatsen uit de onderzoeksperiode. Het onderzoek moet dan ook worden beschouwd als een ‘casestudy’. Hierdoor kunnen kleine maar belangrijke details worden belicht waarvoor in onderzoeken met een bredere focus minder of geen ruimte is.

Het onderzoek richt zich op de periode tussen 27 oktober 1944 (de bevrijding van Bergen op Zoom) en 1 juni 1948 (de landelijke liquidatie van de Tribunaal) en is deels gebaseerd op niet-openbaar archiefmateriaal, voornamelijk dossiers uit het Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging (CABR). Ook interviews en briefwisseling met betrokkenen werden gebruikt. Dit leek aanvankelijk een onmogelijke opgave; de 65 jaar die verstreken waren sinds de bevrijding hadden niets veranderd aan het taboe dat op het onderwerp rustte. Het duerde maanden eer ik het vertrouwen van de Bergenaren won. Ik sprak met elf Bergenaren en ontving twaalf brieven. Een week vóór de afronding van het onderzoek kreeg ik ook respons uit de hoek waar ik het niet meer van had

durven verwachten. De 86-jarige mevrouw J., die al in 1940 heimelijk verliefd werd op een Duitse soldaat, bleek bereid me te woord te staan, want: “Ook al neem je ze liever mee in je graf, sommige dingen kun je beter toch maar vertellen. Al is het alleen maar om het uit de verdoemhoek te krijgen, want daar hoort de liefde niet thuis.”

Schöne Stunden

Bergen op Zoom was een garnizoensstad, de Duitse soldaten maakten naarmate de bezetting vorderde een steeds vertrouwd onderdeel van het dagelijkse straatbeeld uit. Het was hen verboden om te sterk te verbroederen met het Nederlandse volk. Toch zijn verhalen bekend over vriendschappelijke contacten tussen deze ‘kampen’.³ Ook mevrouw Van O. vond de Duitse militairen ‘geen verkeerde mannen’. Door de vordering van haar huis woonde het

gezin Van O. noodgedwongen in de bijkeuken. Toch maakte mevrouw Van O. regelmatig een ‘babbeltje’ met deze mannen: “Ach ja, die jongens moeten ook maar.”

Er bloeiden aardig wat romances op tussen de militairen en de Nederlandse vrouwen. De Duitsers werden door veel vrouwen spannend, avontuurlijk en romantisch gevonden.⁴ De soldaten hadden vaak last van heimwee, een beetje afleiding en gezelligheid kon dan ook geen kwaad. Kort na het begin van de bezetting kreeg mevrouw J. een relatie met een Duitse soldaat. Zij werkte in de gevorderde Kort Heiligerskazerne, als keukenhulp voor het grove snij- en schilwerk. Ze ontmoette er Werner, een eenentwintigjarige Duitse soldaat. Hun vriendschap groeide uit tot een hevige verliefdheid, al wisten beide partijen dat dit eigenlijk niet ‘kon’ en dat dit als verraad werd beschouwd. Bovendien zouden de ‘moffenmeiden’ bepaalde privileges genieten. De Bergenaren zagen dit met lede ogen aan. Na de avondklok zat iedereen binnen, voor de ‘moffenmeiden’ werd echter meer dan eens een uitzondering gemaakt. Zo was mevrouw J. samen met ‘haar’ Werner na zevenen nog regelmatig in de stad te vinden. Dan nam hij haar mee naar de bioscoop, waar ze wel enkele stoelen uit elkaar gingen zitten, want ‘het’ mocht niet opvallen. Ook ging het stel graag wandelen, “maar zodra we de bossen uit waren was het ‘handen los’ en doorlopen.”

Politiek speelde meestal geen noemenswaardige rol. De meeste vrouwen waren op >>

Bron: www.kb.nl/galerie/oranjebitter/foutekeus/niod01_ad0770.jpg

Bevelschrift uitgaande van een plaatselijke commandant van de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten over welke vrouwelijke collaborateurs wél en niet mochten kaalgeknipt worden. Doetinchem, april 1945.

zoek naar wat plezier en gezelligheid, waaraan het wel eens schortte gedurende de bezetting. “Het ging om de mens, om de persoonlijkheid”, legt een vrouw in kwestie uit, “wat kon ons die politiek nou schelen?”⁵ Mevrouw J. beaamt dit: “Ik was zeventien en smoorverliefd. Van politiek snapte ik geen snars.” Waarom Werner in 1942 werd teruggecommandeerd naar Noord-Duitsland kan ze dan ook niet vertellen: “Daar praatte je niet over. Hoe gek het ook klinkt.” Mevrouw J. reisde haar geliefde achterna: “Het is hier mooi geweest dacht ik. Ik ben naar Berlijn!”

tegenhanger van Moederheil). Ook ontving zij *Unterhaltsgelder* voor haar kind.⁷

‘Bontwerksters’

‘Vijf gulden leut!’ was een van de vele bijna-men voor de ‘moffenmeiden’. Hun gedrag viel bij de Bergenaren niet in goede aarde. Als vrouw werd je geacht bovenal fatsoenlijk te zijn. De vrouw was de ‘hoedster van de zedelijkheid’. “Als je echt een keurig meisje was, dan mocht er in die tijd in feite gewoon helemaal niks”, legt de 79-jarige mevrouw Van H. uit. Seksualiteit was alleen geoorloofd wanneer het voortplanting betrof. Dit werd zelfs aangemoedigd, aangezien het moederschap een groot goed was. Seksueel verkeer vóór het huwelijk werd echter vergeleken met prostitutie.⁸

In de interviews en de CABR-dossiers wordt continu de nadruk gelegd op de (vermeende) seksuele escapades van de ‘moffenmeiden’. Zij werden beschouwd als de tegenpolen van de fatsoenlijke, kuise vrouwen en stonden bekend als ‘snollen’. Ongehuwd seksueel actief zijn was immers verwerpelijk en ongehuwd zwanger zijn was zelfs een doodzonde. In het geval van de ‘moffenmeiden’ betrof het hier óók nog een kind van de vijand; een ultiem symbool van onvaderlandslievendheid. Deze vrouwen hadden hun nationale plicht verzaakt door de natie te beroven van het juiste nageslacht. In Bergen op Zoom werden bespottende liedjes gezongen:

“Moet je horen, moet je horen,
daar is een mof geboren,
er zat een ooienaar al op het bed,
met weer zo’n rotmof in zijn bek,
dat kwam natuurlijk door die Bergse meid,
die met die rot mof vrijt!”

Velen wilden hun zwangerschap verbergen of afbreken. Mevrouw V. werd een tweede keer zwanger van een Duitser. In tegenstelling tot het eerste kind, liet ze het weghalen. “Van wie het was weet ik niet. In Rotterdam heb ik toen abortus laten plegen. Ik kreeg als vergoeding van die Duitser 95 gulden.” De ‘tamtam’ ging echter snel. Zwangerschappen bleven dan ook niet onopgemerkt. Een getuige: “Ze was een eersteklasmoffenslet. Ze liep met een Duitse tankmeester, hij was getrouwd en had een kind! Er liepen geruchten, dat zij van de Duitsers bevallen moest.”⁹

In Bergen op Zoom moest men van buitenstaanders niet veel hebben. “Het was al goed genoeg zo, gezellig met mekaar”, legt me-

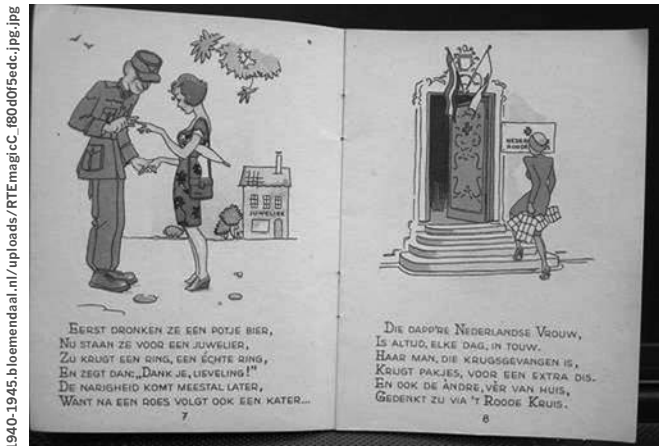
vrouw K. uit. “Iedereen wilde oud worden onder het Peperbuske!”, lacht mevrouw G. (De Peperbus is een bijnaam voor de Sint-Gertrudiskerk in Bergen op Zoom). Loyaliteit aan het dorp of de regio was belangrijk, wilde je ‘erbij horen’. (Seksuele) relaties werden dan ook alleen moreel aanvaard wanneer het partners binnen de eigen gemeenschap betrof. Dit maakte de relaties met Duitse mannen extra beladen. In Bergen op Zoom, waar men wantrouwig stond ten aanzien van wat ‘anders’ was, was dit onacceptabel. De ‘moffenmeiden’ pasten niet meer in het kleine en ‘eigene’ wereldje dat de stad indertijd was. In de CABR-dossiers wordt het ‘gedrag’ van de betreffende vrouwen veelal samengevat als het “op ergerlijke wijze met moffen dweilen.”¹⁰

De ‘moffenmeiden’ ondermijnden eveneens het kerkelijk gezag. In het zuiden speelde het sociale leven zich haast uitsluitend in katholiek verband af en de katholieke zuil was hier sterk vertegenwoordigd.¹¹ De Bergenaren behoorden dan ook op seksueel gebied in het ‘gareel’ van de kerk te lopen. Door ongehuwd seksueel actief te zijn en zelfs zwanger te raken, ‘kozen’ de ‘moffenmeiden’ het verkeerde pad.

Toch was er soms ook sprake van seksuele jaloezie jegens deze vrouwen. Zij ontkenen de seksuele potentie van de Nederlandse man door Duitse soldaten boven hen te verkiezen.¹² Ook het ontkomen aan de religieuze ‘strop’ en de vrijheid die dit de ‘moffenmeiden’ opleverde, leidden tot jaloezse blikken. Meneer W.: “Ik was erg opstandig maar bleef uiteindelijk in het katholieke gareel lopen. Dat die meiden wel een kans zagen uit die omstrengeling van Kerk en Land te komen, vonden wij onvaderlandslievend.” Meneer W. keurt het gedrag van deze vrouwen af, maar dat hij het in dezelfde zin over een ‘kans’ heeft, is veelzeggend.

Uit de dossiers blijkt echter dat (naar eigen zeggen) slechts een minderheid, zeven van de zeventien vrouwen, zich inliet met seksualiteit. Enkelens hadden gemeenschap met meerdere Duitsers. Mevrouw Van C. prijkt op tientallen foto’s naast Duitse mannen. Lachend met een officierspet op of serieus kijkend terwijl ze de Hitlergroet doet. Achterop de foto’s staan liefkozende tekstjes gekrabbeld als “*Zur steten Erinnerung an schöne Stunden.*” Uit de bijgevoegde agenda’s van de Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO) blijkt dat mevrouw Van C. met meerdere soldaten ‘omgang’ had. Met twee van hen had zij gemeenschap.¹³ De meerderheid was echter verloofd of had vaste verkering. Mevrouw J. heeft nooit gemeenschap gehad met haar Duitse vriend. “Hij bleef een heer.”

Desondanks worden de betreffende vrouwen bestempeld als uiterst promiscue. Mevrouw S. maakte zo nu en dan slechts een ‘babbeltje’ met de Duitsers. Getuigenverklaringen bevestigen dit. Toch valt in haar dossier te lezen: “Zij heeft altijd omgang met Duitsers gehad. Zij is een echte snol.”¹⁴ De ‘moffenmeiden’ werden meermaals gestigmatiseerd als ‘hoerig’ terwijl ze zelf vaak ontkenen de grenzen van het fatsoen te hebben overtreden.

In deze uitgave worden twee types Nederlandse vrouwen tegenover elkaar gesteld: de toegewijde vrouw wiens man krijgsgevangenis is versus de vrouw die relaties aanknoopt met militairen.

Trouwen werd door het terughoudende huwelijksbeleid van de Duitse autoriteiten bemoeilijkt.⁶ Wel kwamen heel wat kinderen voort uit de relaties of kortstondige flirts met de soldaten. Mevrouw Van E. schrijft over haar dienstbode die een Hollandse vrijer had, maar zwanger raakte van een Duitse soldaat. Aanvankelijk had de familie Van E. niets door, totdat het korset van mevrouw Van E. ineens spoorloos bleek; het dienstmeisje had haar zwangerschap willen verdoezelen. De familie bracht de Nederlandse vriend van het dienstmeisje op de hoogte. “En toch trouw ik met haar”, was de respons van deze jongen.

Ook in de CABR-dossiers komen zwangerschappen regelmatig ter sprake. Van de zeventien vrouwen raakten er vijf zwanger. Enkelens lieten (meermaals) abortus plegen of kregen een miskraam. Mevrouw S. beviel in juli 1944 van een gezonde jongen die ze een typisch Duitse naam gaf. Na de oorlog wilde zij ‘als het kon’ trouwen met haar Duitse geliefde, die toen nog gehuwd was. Over zijn liefde voor haar bestaat dan nog geen twijfel. In een van zijn liefdesbrieven schrijft hij: “*Ich muss dich auch immer wieder sagen dass ich dich mein Liebling sehr, sehr lieb habe!*” De Duitse autoriteiten verzekerden dat deze zwangere vrouwen niets te kort kwamen. Zo belandde mevrouw S., nadat ‘haar’ Duitser een *Vaterschaftsanerkennung* had ondertekend, in een *Mütter und Sauglingsheim*, een kliniek voor ongehuwde moeders (de

‘Geheul’ met de vijand werd beschouwd als hoogverraad. Patriotisme stond op gelijke voet met religie.¹⁵ Dit discours maakte collaboratie extra beladen. “De Duitsers werden intens gehaat”, schrijft meneer Van G. “Wie haalt het dan in zijn hoofd om met deze mannen een verhouding aan te gaan?” Deze vrouwen vergooiden de eer van het vaderland, was de algemeen heersende gedachte. “Ze gingen met soldaten om voor sigaretjes, zeep, reukwater, een goedkoop bioscoopbezoek en een glaasje”, schrijft meneer W. “Die liepen ineens in een bontjas over straat, wisten wij weer genoeg!”, aldus mevrouw G. De ‘moffenmeiden’ werden in Bergen op Zoom daarom bestempeld als ‘bontwerksters’. De vrouwen zouden zichzelf hebben willen verrijken, terwijl het gros van hun landgenoten het niet breed had. “Voordeel getrokken uit het hebben van vertrouwelijke omgang met personen behorende tot de bezettende macht”, is een veelgehoorde aanklacht tegen de ‘moffenmeiden’.

‘Vragen zij om een zontje, draai dan je hoofdje maar om!’

Na 1943 werden de anti-Duitse sentimenten groter. De Duitsers verloren de slag om Stalingrad en het ongeduld groeide. “Je wilde er vanaf”, legt mevrouw G. uit. “De koningin bleef maar toespraken houden over dat stomme radiootje, wat je niet eens mocht hebben. Maar er gebeurde niks!” De kloof tussen ‘goed’ en ‘fout’ werd scherper. In de fase van de bevrijding bereikte de polarisatie tussen beide kampen een hoogtepunt.¹⁶

Hoe groot de gevoelens van afkeer jegens de collaborateurs ook waren, een gemeenschap heeft dergelijke buitenstaanders ook nodig. Door ‘de ander’ negatief te definiëren wordt het ‘eigene’ immers positief geïdentificeerd.¹⁷ Hoe meer tegengesteld ‘de ander’ is, des te sterker deze identificatie is. ‘De ander’ wordt dan ook overwegend neergezet als de tegenpool van het ‘eigene’.

Tot deze ‘ander’ behoorden ook de ‘moffenmeiden’. Zij waren de hoeren tegenover de madonna’s. Door hen zo te stigmatiseren kwam de gemeenschap sterker te staan. Bovendien werd de collectieve schuld (het ‘falen’) op deze vrouwen afgeschoven, zodat ‘men’ zelf van deze schuld werd vrijgesproken.¹⁸ “Ze maakten ons zwart om hun eigen gat af te veggen”, legt ook mevrouw J., zij het wat ongenueancerder, uit.

De negatieve gevoelens jegens de collaborateurs, die al dominant aanwezig waren, kunnen nog eens zijn versterkt door dit opzettelijk gecreëerde en soms zelfs overdreven buitenstaanderschap. Gedurende de bezetting hielden veel Nederlanders uit angst echter wijselijk de mond. Wel werden de ‘moffenmeiden’ ‘met de nek aangekeken’. Mevrouw J. beaamt dit. “Ze lieten je links liggen. Maar ik was toch niet bij de NSB ofzoiets!” Mevrouw K. durfde niet eens naar de vrouwen in kwestie te kijken, bang dat deze zouden ‘klikken’ bij de Duitsers. Meneer W. was minder voorzichtig. Twee keer prikten hij en zijn vrienden de fietsbanden van

een vrijende ‘moffenmeid’ door en gooiden ze met zandkluiten. “*Verfluchte Kerlen!*”, klonk het dan. Meneer H., zoon van een vermeende voormalige ‘moffenmeid’, heeft tijdens de bezetting niets gemerkt van de geruchten die over zijn moeder de ronde deden. Pas na de bevrijding durfde een verbitterde buurvrouw hardop uit te spreken dat mevrouw H. kaalgeschoren werd.¹⁹

Dit onvermogen om negatieve gevoelens te uiten, zorgde voor frustratie. ‘Het’ zat Nederland hoog. Collaborateurs zouden zwaar moe-

en vragen zij om een zontje,
draai dan je hoofdje maar om,
want als ze terug naar de heimat varen,
komen ze nooit weer om!”

Toch zetten velen hun relaties door. Zij probeerden die geheim te houden, vluchtten of verhuisden voor de bevrijding. Mevrouw X. vluchtte naar Duitsland. Zij had enkele jaren bij een ‘berucht’ café gewerkt. Hier kwamen veel Duitsers over de vloer. Getuigen bestempelen haar als een ‘grote moffendweil’. Het laatste

Foto: Annelieke Wigeraad

Steenbergsestraat 27, voorheen waren hier achtereenvolgens de Ortscommandantur, de Civil Affairs en het Tribunaal gevestigd.

ten worden bestraft. De voorbereidingen hierop waren al vóór de naderende bevrijding getroffen. Zo ging meneer W. regelmatig naar het katholieke patronaat. Hier werd naar de Engelse radio geluisterd en informatie over onderduikers en het verloop van de strijd verschaft. Ook circuleerden arrestatielijsten van ‘onvaderlandslievenden’. Na het vertrek van de Duitsers kon zo meteen tot arrestaties worden overgegaan.²⁰ De aanhef van een dergelijke lijst, met namen en adressen van 174 vrouwelijke Bergenaren, luidt: “HEREN! Hoedt u voor onderstaande meiden! Ze zyn onvaderlandslievend en vereren de vyand!”

De vrouwen zelf waren zich ervan bewust dat ze ‘met vuur speelden’. Ook werden zij herhaaldelijk gewaarschuwd.²¹ In Bergen op Zoom werd gezongen:

“Hollandse meiden,
gaat niet met rot moffen mee,
als zij het vragen,
zeg dan maar lekker van nee,

wat haar familie van haar vernam, was een kort briefje: “Ik ben nu in Dordrecht en ga straks met de trein verder.”²²

De keerzijde van de bevrijding

Op 27 oktober 1944 werd de stad bevrijd. Niet alleen gevoelens van opluchting en vrijheid kregen nu de ruimte, maar ook van rouw en verdriet. Bovendien vond de bevrijding gefaseerd plaats, waardoor in de laatste bezettingsdagen de strijd het heftigst was en de euforie in episodes kwam. Terwijl het feest op de Grote Markt in volle gang was, zaten velen nog dagenlang in spanning, ondergedoken in kelders of de bossen.²³ De oorlog en de bezetting zinderden ook na de bevrijding door in het dagelijkse leven, evenals de geallieerde bevrijders. En waren het eerst de Duitsers die de Nederlandse meisjes ‘inpikten’, nu was het de bevrijder die de interesse voor de Nederlandse mannen intoemde. “We zongen er zelfs liedjes over, ze pikten alle meiden van ons af!”, schrijft meneer W. “Alles wat een uniform aan had, werd >>

achterna gezeten. Ik heb me doodgeërgerd aan die yankeemeiden.”

Veel Nederlanders zagen na de bevrijding hun kans schoon om af te rekenen met ‘landverraders’. De collaborateurs, en dus ook of misschien wel vooral de ‘moffenmeiden’ kregen de opgespaarde volkswroede en wraakgevoelens van bijna vijf jaren bezetting over zich heen. Mevrouw G: “Ik denk dat je in die meisjes personificeerde wat al die moffen fout gedaan hadden. Je pakte al die moffen tegelijk met die grieten”. In heel Nederland werden de

ook dat het gewoon moest gebeuren”, legt mevrouw G. uit. “Dan hadden ze dat maar niet moeten doen met hun stomme kop. Ze hadden het toch kunnen weten? Afrekenen en terug naar huis. Dan konden ze met hun hoofdhoekje gaan lopen. Liepen ze lekker voor schut met hun kale kop.”

Werken, eten, slapen

Wat er na het kaalknippen met de ‘moffenmeiden’ gebeurde, is bij het gros van de informanten onbekend. “Ik heb die grieten eigenlijk niet

meeste gevallen echter op te sporen. Zo werd mevrouw R. “aangehouden in een aanrechtkastje te haren huize.”²⁶

Mevrouw H. werd na enkele weken vrijgelaten; er was geen gegronde aanklacht jegens haar. Veel heeft ze niet verteld over haar tijd in de Oranje Nassau-Kazerne. Wel weet meneer H. dat ‘moffenmeiden’ er werden kaalgeschoren. Iedereen moest bovendien meermaals naakt op appel komen. “Er zal vast wel meer gebeurd zijn daar”, overpeinst meneer H. “Ik denk niet dat ze alles heeft verteld. Dat vertel je ook niet tegen een kind van elf.”

De ‘moffenmeiden’ werden, binnen enkele weken, ter verantwoording geroepen voor het Tribunaal. Hier kwamen ‘lichte’ gevallen voor, het betrof hier tuchtgerechtelijke procedures.²⁷ Mevrouw K. was puur vanuit financiële overwegingen bij het Tribunaal gaan werken. Ze beleefde er naar eigen zeggen “een gouden tijd”. Het Tribunaal was kleinschalig van opzet. Medewerkers hadden soms urenlang niets te doen. Dan werden de stropdassen ontknoopt en de sigaretten rondgedeeld. Ook kregen de juristen rijlessen van hun privéchauffeur. “Gewoon onder diensttijd! Af en toe kwamen er weer een paar, werden de stropdassen weer geknoopt en gingen we weer.”

Voorafgaand aan de dagvaarding vond een onderzoek naar de verdachte plaats. Persoonlijke documenten als agenda’s, dagboeken, Duitse gedichtenbundeltjes, fotoalbums, paspoorten, liefdesbrieven en bewijzen van lidmaatschap van de NSVO, passeerden de revue. Ook aan getuigenissen van bekenden en familie werd waarde gehecht. Soms getuigden deze vrijwillig. Zo probeerde de moeder van mevrouw S. haar dochter in vrijheid te stellen: “Ik heb geen meelij, ze verdient het. Maar ik ben invalide, mijn dochter moet me helpen. Kwaad zit er niet in bij mijn dochter. Zij is gewoon een avonturierster.”²⁸

De vrouwen zelf werden voor de dagvaarding schriftelijk ondervraagd. “Hebt gij pro-Duitse gevoelens getoond, of Duitse relaties gehad tijdens de bezetting, zo ja, welke?” was een belangrijke vraag. Wetende dat de waarheid boven tafel zou komen, antwoordden de meesten eerlijk. “Ik was niet tegen de Duitsers”, aldus mevrouw B. “Enkele keren ben ik met een Duitscher naar de bioscoop geweest.” Mevrouw K: “Eigenlijk waren het niemendalletjes, die verhoren. Al snel volgde de ene schunnige vraag naar de ander.” Vragen over ‘vleselijke gemeenschap’, waar dat plaats gevonden had, hoe en hoe vaak, domineerden. “Die meiden gaven overal antwoord op! Ze moesten wel.” Even is ze stil. “Ja ja. Daar zaten ze dan. Een stuk minder verwaand dan voorheen in elk geval. Het waren een stel hoerige meiden. Zo dachten we over ze.” Ook in de dossiers wordt de nadruk gelegd op de vermeende seksuele ‘uitspattingen’ van de vrouwen. Politiek komt niet noemenswaardig naar voren. Zolang de vrouwen niet geestelijk ‘besmet’ waren (hieronder werd in Bergen op Zoom een verlovings met een Duitser verstaan), viel hun straf laag uit. De meesten belandden in

Foto: Annelieke Wifgeraad

Het bevrijdingsmonument van Bergen op Zoom in de Arnoldus Asselbergsstraat, gewijd aan alle gevallen 1940 - 1945.

‘besmettelijke’ vrouwen kaalgeschoren. Alle vrouwelijke waardigheid werd hen symbolisch afgenomen. Zo werd een ‘rehabilitatie van de eigen seksuele kracht en eigenwaarde’ bewerkstelligd.²⁴ Hardhandig werden de ‘moffenmeiden’ door opgetogen Bergenaren uit hun huizen weggevoerd en kaalgeknipt. Vervolgens werden ze op karren door de straten gereden, terwijl omstanders zongen:

“Wat meiden uit Bergen waren hartstikke gek,
die hingen de moffen rond hun nek.

Maar recht na de oorlog, toen was het gedaan,
ze wisten het niet van tevoren,
ze werden kaalgeschoren,
toen konden die dweilen niet tellen tot tien,
en iedereen kon het toen zien!”

Het kaalscheren was noodzakelijk, vonden (en vinden) de meesten. “Niet meer dan terecht”, schrijft meneer W. “Wie haalt het in zijn hoofd om met een Duitser te huichelen!” “Het was misschien heftig of zielig, maar ik vond toen

meer gezien”, schrijft meneer W. “Die moesten vast eerst hun haar laten groeien.”

Mevrouw K. weet wél wat er van deze ‘grieten’ terecht kwam. Zij trad in dienst bij de Bijzondere Rechtspleging. In navolging van de publieke wens en om een ‘bijltjesdag’ te voorkomen werden tienduizenden ‘foute’ Nederlanders, zo ook de ‘moffenmeiden’, gearresteerd. Vervolgens verschenen zij voor Tribunaal en Bijzondere Gerechtshoven die in heel Nederland waren opgezet.

Voorafgaand aan de dagvaarding vonden arrestaties veelal uit de hand.²⁵ “Het is niet allemaal even ‘fris’, wat er toen gebeurd is”, legt meneer H., wiens moeder werd gearresteerd, uit. “Het leek hier af en toe net het Wilde Westen!” De arrestatie van zijn moeder weet hij zich nog goed te herinneren. “Een losgeslagen bende was het. Ik ben de wc in gevlucht, ik kon het niet aanzien. Was doodsbang. En toen werd ze weggevoerd naar de kazerne.” Sommige vrouwen waren ondergedoken of hadden zich verstopt. De arrestatieteams wisten hen in de

een 'heropvoedingskamp' en vanuit zogenaamde 'veiligheidsoverwegingen' - de vrouwen zouden besmettelijk zijn en een 'gevaar voor de volksgezondheid' vormen - werden velen ook kaalgeschoren.²⁹

Mevrouw J. zette pas in juni 1945 weer voet op Nederlandse bodem. Werner had ze, na het vaarwel in Bergen op Zoom, nooit meer gezien. Uit zijn laatste brief bleek dat hij 'moest' trouwen met een Duitse. Maanden later ontmoette ze "een leuke Nederlandse knul"; Joop uit Stadskanaal. Vlak voor de capitulatie besluit mevrouw J. te vluchten. "De Russen kwamen er aan, iedereen wist hoe dat voor ons vrouwen af zou gaan lopen." Terug in Bergen op Zoom moest ze zich onmiddellijk melden bij het Militair Gezag, waarna ze werd doorgestuurd naar interneringskamp 'Lagero' in Roosendaal. "Het had iets met opvoeding te maken zeiden ze. Ik zag het meer als straf."

In Bergen op Zoom was het kamp Meilust, een oude villa, waar tot 1948 collaborateurs uit Bergen op Zoom en omstreken verbleven.³⁰ De meeste 'moffenmeiden' werden hier zo'n twintig weken geïnterneerd en kwamen daarna op vrije voeten. De tuin van de familie Van O. grensde aan landgoed Meilust. De kampbewakers kwamen vragen of het gezin nog hulp nodig had in de huishouding. "De paar zilveren lepels die ik nog bezit, wil ik graag behouden", was het commentaar van de moeder des huizes.

De omstandigheden in de interneringscentra waren veelal erbarmelijk. Geïnterneerden zouden mishandeld worden en er was een gebrek aan hygiëne. Diederichs spreekt zelfs van een "beestachtige behandeling" van geïnterneerde vrouwen. Zij zouden regelmatig zijn misbruikt tijdens 'medische controles'.³¹ Maar in Lagero waren de omstandigheden "best goed" vertelt mevrouw J. Samen met twintig andere vrouwen maakte ze overdag een klooster schoon. Ook werd ze ingezet op het land. "Meer dan werken, eten en slapen deden we eigenlijk niet. Af en toe mochten we wat rondwandelen op het binnenpleintje. Zolang je maar precies deed wat de bewaking wilde, gebeurde je niks."

Een ongegrond stigma als voedingsbodem

Na de bevrijding was de druk 'van de ketel'. "Men zat gewoon te popelen om die landverraders aan te pakken", legt mevrouw Van H. uit. Verondersteld wordt dat de dwangmatig opgekropte negatieve gevoelens en emoties de uiteindelijke 'voedingsbodem' vormden voor de naoorlogse informele, vaak heftige, reactie jegens hen. Deze voedingsbodem was gebaseerd op het veronderstelde afwijkende gedrag van de 'moffenmeiden'. De 'kern', en hierbij de verklaring, van de naoorlogse informele omgang met (onder andere) Bergen op Zoomse 'moffenmeiden' moet uiteindelijk dus hier worden gezocht.

Gebleken is dat het veronderstelde afwijkende seksuele gedrag van de betreffende vrouwen centraal staat in het discours. Hier werd, zowel op informeel als op formeel vlak, ook de aan-

dacht op gevestigd. 'Moffenmeiden' werden vergeleken met 'hoeren'. Zij zouden het kuisheidsideaal aan hun laars hebben gelapt. De naoorlogse bestraffingen waren er bovendien op gericht de vrouwen aan te tasten in hun vrouwelijkheid en seksualiteit. En ook in de verhoren door het Bijzonder Gerecht vormden schunnige vragen de boventoon. Ook hier lijken de 'fouten' van de vrouwen in kwestie dus te worden herleid naar hun seksuele gedrag; zij hadden het land op meerdere gebieden verraden middels hun seksualiteit.

kampen. Zij vreesde een 'verwildering en de verontrusting van de moraal'. Hierop milderde de bestraffende overheid haar houding ten aanzien van de moffenmeiden. Zo werd de toezetting binnen de Bijzondere Rechtspleging eveneens minder agressief. Binnen de tribunalen gingen de 'scherpe kantjes eraf'; zowel de verhoren als de uitspraken werden milder. "Al die schunnige vragen mochten toen niet meer worden gesteld", aldus mevrouw K. In de interneringskampen werden vernederende regels afgeschaft. En lichte gevallen werden steeds va-

Bron: J. en E. Keller.

De negatieve houding van de direct naoorlogse Nederlandse samenleving jegens de zogenaamde 'yankeemeiden', vrouwen die 'gingen' met geallieerde soldaten, bevestigt de belangrijke rol die seksualiteit speelde bij de naoorlogse 'afrekening' met de 'moffenmeiden': in september 1945 probeerden een aantal Utrechters een groep 'yankeemeiden' kaal te knippen.³² Collaboratie speelde bij deze vrouwen geen rol, het draaide hier, wederom, om seksueel afwijkend gedrag. Deze gelijkens in het publiekelijk omgaan met de 'yankeemeiden' en de 'moffenmeiden' bevestigt dat het overschrijden van seksuele normen voor vrouwen de hoofdreden was voor het bestraffen van de 'moffenmeiden'.

Verder kan geconcludeerd worden dat de autoriteiten bij de bestraffing van 'foute' Nederlanders veelvuldig rekening hielden met de stemming en de houding van het volk tegenover deze landgenoten. Het praktiseren van de Bijzondere Rechtspleging - en dan vooral de aanhoudingen - werd als het ware afhankelijk gemaakt van de stemming binnen de samenleving. Naarmate Nederland langer bevrijd was, werd de maatschappij aanzienlijk milder en vergevingsgezinder ten aanzien van collaborateurs. Bovendien begon de overheid zich zorgen te maken over het wangedrag tijdens de arrestaties en volksgerechten en in de bewarings-

Kaalgeknipte moffenmeiden.

ker vroegtijdig op vrije voeten gesteld.³³

Bovenstaande impliceert dat er sprake was van een wisselwerking tussen de naoorlogse formele omgang (vanuit de overheid) en de informele omgang (vanuit de sociale leefomgeving) met 'moffenmeiden'. Op formeel gebied werd veelvuldig rekening gehouden met de informaliteit. De formele behandeling van 'moffenmeiden' kan dan ook worden beschouwd als een articulatie en institutionalisering van de informele omgang met deze vrouwen. Beide naoorlogse omgangsvormen zijn een reactie op het afwijkende seksuele gedrag van de 'moffenmeiden' gedurende de bezettingstijd. Dat sommige vrouwen echter ook de bezetting en de aanwezigheid van buitenlandse militairen aangrepen om daadwerkelijk de bestaande conventies over geoorloofd seksueel gedrag te schenden, blijkt echter ook.

Een blijvend taboe

Peinzend tuurt mevrouw J. over de reling van haar balkon. In de verte steekt de Peperbus fier boven de bomen uit. "Daar lag de Kort Heiligerskazerne", wijst ze me aan. "Allemaal vervangen door nieuwbouw. Ach, er is zoveel veranderd." 43 jaar is ze weggeweest uit de stad. Na haar vrijlating uit Lagero stond Joop plotse-ling voor de deur. Ze had hem nooit meer gesproken na het afscheid in Berlijn. "Ga met me >>

mee, zei hij. En dat deed ik. Onmiddellijk.” Ze geeft aan zich altijd een verschoppeling gevoeld te hebben. “Dat zou niet meer veranderen, wist ik toen al. En dan kun je beter wegwezen.”

De samenleving bleef op de langere termijn afwijzend tegenover de ‘landverraders’.³⁴ Meener H. heeft nog maandenlang boodschappen gedaan voor de echtgenote van een voormalige NSB’er: zij durfde de straat niet meer op. Velen verhuisden dan ook, evenals mevrouw J., om elders een nieuw bestaan op te bouwen. In een andere stad kende niemand hen immers meer.

Toch werd de houding jegens ‘landverraders’ na enige jaren milder. Collaborateurs werden steeds vaker gezien als het product van hun omgeving of uitzonderlijke oorlogsomstandigheden. Historicus Chris Van der Heijden schrijft dat: “Als de Tweede Wereldoorlog iets heeft duidelijk gemaakt dan is het wel dat de mens niet goed is en niet fout, niet zwart en niet wit. De mens is overwegend grijs.”³⁵

Eind goed, al goed? Schijn kan bedriegen. Tot op de dag van vandaag dragen de vrouwen het stigma van moffenmeid mee. Een enkeling kan me zelfs vertellen waar deze vrouwen nu wonen. Ook de volgende generatie ondervond last van de ‘foute’ keuzes van hun moeders. Een zoon van een voormalige ‘moffenmeid’ uit Bergen op Zoom, die pas later hoorde van zijn Duitse vader: “Ik heb me altijd een buitenstaander gevoeld. Met de bekentenis van mijn moeder vielen alle puzzelstukjes op zijn plaats.”

Veel Bergenaren hebben hun scherpe mening bovendien nooit bijgesteld. Mevrouw P. bijvoorbeeld, voormalig verzetsstrijdster, gelooft niet in grijs. Toen ze enkele jaren terug werd geïnterviewd voor een programma over de be-

Bron: J. en E. Keller

zettingstijd en zich een ‘moffenmeid’ onder de overige geïnterviewden bleek te bevinden, verliet ze direct de zaal. Fel kijkt ze me aan, terwijl ze naar het rood-wit-blauwe lintje wijst dat op de boord van haar colbert prijkt. “Ze begrepen het niet. En nog steeds niet. Het is niet goed te praten, toen niet en nu niet. Wat zij hebben gedaan, valt onder de hoogste vorm van verraad. En verraad is het ergste wat er is.” ///

Noten:

Helaas is het niet gelukt tijdsbeelden uit Bergen op Zoom te vinden. De gepubliceerde foto’s van moffenmeiden zijn daarom afkomstig uit de persoonlijke collectie van J. en E. Keller en wellicht allen genomen in Dordrecht.

- 1 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten, de omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen*. Amsterdam, 2006, p. 13.
- 2 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, 2001, p. 138.
- 3 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, pp. 47-48; Geertje Dimmendaal, ‘Over “derailerende meisjes”’, in: Hansje Galesloot en Margreet Schrevel, *In fatsoen hersteld, zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam, 1987, pp. 125-126 en p. 121.
- 4 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 10.
- 5 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 65.
- 6 CABR. Tribunaal Breda 831, inventarisnummer 31223; Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, pp. 107-113.
- 7 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, pp. 83-87; Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche*. Amsterdam, 1995, pp. 180-181.
- 8 CABR. Tribunaal Breda 894, inventarisnummer 31262; CABR. Tribunaal Breda 915, inventarisnummer 31306.
- 9 Monique Diederichs, ‘“Moffenmeiden”. Nederlandse vrouwen en Duitse militairen 1940-1945’, in: Barbara Henkes, Marlou Schrover, Ariadne Schmidt, Petra de Vries, Margrith Wilke, *Strijd om seksualiteit, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 20. 2000, pp. 41-64 en p. 60; CABR. Tribunaal Breda 737, inventarisnummer 31592.
- 10 J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*, Eindhoven, ‘5-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945. Tilburg, 1977, p. 193.
- 11 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 180.
- 12 CABR. Tribunaal Breda 1971, inventarisnummer 31713.
- 13 CABR. Tribunaal Breda 1251, inventarisnummer 31408.
- 14 Henk Termeer, *Het geweten der natie, de politieke en maatschappelijke rol van de voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden van Nederland, september 1944-mei 1945*. Nijmegen, 2007, p. 7.
- 15 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 45; Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van ‘foute’ Nederlanders, 1945-1955*. Amsterdam, 1989, p. 24 en p. 40.
- 16 Stuart Hall, ‘Who Needs Identity?’, in: Paul du Gay, Jessica Evans and Peter Redman, *Identity Reader*. London, 2005, pp. 15-31.

Een kaalgeknipte moffenmeid wordt door een enthousiaste menigte meegevoerd door de straten van Dordrecht.

- 17 Claire Duchon, ‘Kahlgeschorene Frauen als Sinnbild der Kollaboration’, in: Irene Bandhauer-Schöffmann en Claire Duchon, *Nach dem Krieg, Frauenleben und Geschlechterkonstruktionen in Europa nach dem zweiten Krieg*. Herbolzheim, 2000, p. 282.
- 18 CABR. Tribunaal Breda 1902, inventarisnummer 31695 en Tribunaal Breda 688, inventarisnummer 31213.
- 19 Koos Groen, *Landverraders, wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en collaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst en bedrijfsleven na de Tweede Wereldoorlog*. Baarn, 1974, p. 19; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig...*, p. 164.
- 20 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 56.
- 21 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 176; CABR. Tribunaal Breda 1764, inventarisnummer 31621.
- 22 Markiezenhof Bergen op Zoom, Archief 65, Verzameling oorlogsdocumentatie 1940-1945. Inventarisnummer 1G, kranten en krantenknipsels 1944-1945.; Hoedelmans, *Jeeps en Klaprozen, een relaas van de periode 1944 - 1945 in Bergen op Zoom en omgeving*. Bergen op Zoom, 1990, pp. 62-67.
- 23 Herman de Liagre Böhl, ‘Zedeloosheidsbestrijding in 1945’, in: Hansje Galesloot en Margreet Schrevel, *In fatsoen hersteld, zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*. Amsterdam, 1987, pp. 15-28; Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, pp. 160-162 en p. 179; Monique Diederichs, ‘“Moffenmeiden”...’, p. 42.
- 24 Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, p. 144; Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig...*, p. 9.
- 25 CABR. Tribunaal Breda 914, inventarisnummer 31302.
- 26 A.D. Belinfante, *In plaats van bijlitsdag, de geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*. Assen, 1978, p. 199.
- 27 CABR. Tribunaal 1404, inventarisnummer 31636.
- 28 CABR. Tribunaal Breda 1990, inventarisnummer 31714; Markiezenhof Bergen op Zoom, Archief 65, Verzameling oorlogsdocumentatie 1940-1945. Inventarisnummer 2C, Archiefstukken adviesraad militair & burgerlijk gezag, vergaderstukken van de adviesraad voor het Militair Gezag op maandag 22 januari 1945; Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, p. 140; Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig...*, p. 45.
- 29 Het Open Archief, lijst met interneringskampen.
- 30 A.D. Belinfante, *In plaats van Bijlitsdag...*, pp. 610-611; Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten...*, pp. 149-151.
- 31 Chris van der Heijden, *Grijs verleden...*, p. 337.
- 32 De Liagre Böhl, ‘Zedeloosheidsbestrijding...’, p. 16; Groen, *Landverraders, wat deden we met ze?*, p. 170; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, p. 172.
- 33 Koos Groen, *Landverraders, wat deden we met ze?*, p. 297.
- 34 Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, pp. 170-171; Chris van der Heijden, *Grijs Verleden...*, p. 412.

Onderzoekstip: Historica Monika Diederichs schonk Aletta haar collectie diepte-interviews met vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog een relatie hadden met een Duitse militair (in de volksmond ‘Moffenmeiden’). De interviews zijn opgenomen tussen 1994 en 1996 op cassettebandjes, de geïnterviewde vrouwen zijn geboren tussen 1907 en 1928. In totaal zijn 42 diepte-interviews gedigitaliseerd en getranscribeerd. De collectie is beperkt toegankelijk. De catalogus van de collectie is online in te zien bij DANS KNAW: <https://easy.dans.knaw.nl/>

De interviews vormden de basis van Diederichs boek: *Wie geschoren wordt, moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (2006).

**Annelieke Wiegeraad (°1987), MA, is historica en mediawetenschapster.
E-mailadres: anneliekewiegeraad@hotmail.com.
Postadres: Doenradestraat 32, 4834GC, Breda, Nederland.**

De strijd van de *Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises* voor erkenning als bedrijfshoofd (1949-1988)¹

Bedrijfsleidsters-pioniers vanuit de praktijk

Bron: Archief voor Vrouwengeschiedenis, Fonds Femmes Chefs d'Entreprises, 53.

De belangenvertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies is vooral een fenomeen van het einde van de twintigste eeuw.² Toch werden er al eerder initiatieven opgezet om vrouwelijke zaakvoerders te verenigen: in 1949 was de *Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises* (ABFCE) een belangrijke voorloper binnen de Belgische context. In dit artikel wordt de strijd van deze vrouwelijke bedrijfshoofden voor gelijke rechten belicht.

/ Inge Verfaillie /

Yvonne Foinant spreekt de vrouwelijke ondernemers toe op het congres van de FCEM in 1974.

Une femme chef d'entreprise... Ne me faites pas rire! (...) les femmes qui dirigent leur propre entreprise restent l'exception. Dans les meilleurs des cas, les visiteurs non-avertis les prennent généralement pour une des secrétaires ou une des vendeuses.³ Dit citaat uit een rondzendbrief van de ABFCE zet al onmiddellijk de toon voor de problematiek die de vrouwelijke bedrijfshoofden wensten aan te kaarten: vrouwen in leidinggevende functies werden niet serieus genomen en hadden niet dezelfde rechten als hun mannelijke collega's. Bij de oprichting van de ABFCE in 1949 stond de minderwaardigheid van de vrouw nog in de wet ingeschreven onder de bepaling van de burgerlijke onbekwaamheid van de echtgenote, wat inhield dat gehuwde vrouwen geen rechtshandelingen konden stellen zonder de toestemming van hun man. Net zoals andere vrouwenorganisaties van die tijd stredden de vrouwelijke ondernemers tegen deze en andere juridische ongelijkheden.

Het opvallendste kenmerk van deze vereniging was evenwel haar presentatie van de vrouwelijke eigenschappen als leiderskwaliteiten. Hiermee verzette ze zich tegen de algemene opvatting dat de vrouwelijke natuur ongeschikt was voor een taak in de economie. Binnen de ABFCE konden de bedrijfsleidsters hun ervaringen als vrouw én als zaakvoerder uitwisselen. De studie van deze organisatie geeft ons dan ook een uniek beeld van de belevingswereld van deze zakenvrouwen in de periode 1949-1988. Er werd voor dit tijdvak gekozen omdat deze het best gedocumenteerd is. De associatie is evenwel nog steeds werkzaam. Achtereenvolgens worden volgende aspecten belicht: de oprichting van de ABFCE, de interne

organisatie, het ledenprofiel, de band met het feminisme en de strijdpunten van de associatie.⁴

Nood aan een eigen vereniging

De ABFCE verantwoordde haar ontstaan als een reactie op de afwezigheid van publieke kanalen om de eisen van vrouwelijke ondernemers te vertolken. Binnen het verenigingsleven, dat zich na de Tweede Wereldoorlog opnieuw begon te organiseren, was er immers weinig aandacht voor de belangenverdediging van deze sociale groep. Feministische verenigingen toonden geen belangstelling voor hun specifieke problemen en binnen de professionele organisaties van zaakvoerders bleef een actief beleid om vrouwen te integreren in hun midden uit. Een eigen vereniging van vrouwelijke ondernemers leek dus de logische stap om werk te maken van hun vertegenwoordiging op het publieke forum.

De eigenlijke aanleiding tot de oprichting van een dergelijke organisatie was de ontmoeting tussen Yvonne Foinant⁵, een staalfabrikant uit Charleville, en Georges Vandervelde, Brussels industrieel in de exportsector, op het Congres van de Middenstand te Luxemburg in september 1948. Foinant (1892-1990) was de voorzitter van de *Association Française des Femmes Chefs d'Entreprises*, een organisatie die ze zelf in 1945 had opgericht om de vrouwelijke bedrijfshoofden in Frankrijk te verenigen want "(...) les femmes qui dirigent leur entreprise et connaissent les aspérités du poste de commandant n'ont pas les mêmes droits ni les mêmes avantages que les hommes alors qu'elles ont les mêmes charges, les mêmes devoirs."⁶ Naast gelijke rechten hamerde de organisatie ook op de toegang voor vrouwen tot de hoogste posten

in professionele verenigingen.

Georges Vandervelde, tevens vice-president van de Brusselse Kamer van Koophandel, was onder de indruk van deze kennismaking en nam het initiatief tot de oprichting van een gelijkwaardige associatie in België. De vrouwelijke ondernemers, ingeschreven onder persoonlijke naam in de jaarboeken van de Brusselse Kamer, werden gecontacteerd over dit voorstel. Niet lang daarna, op 15 januari 1949, was de *Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises* een feit. In zijn toespraak op het inhuldigdiner van de nieuwe vereniging benadrukte Vandervelde dat -vooral door de twee wereldoorlogen- het aantal bedrijven met aan het hoofd een vrouw enorm was toegenomen: buiten hun wil om hadden deze vrouwen het bestuur van de familiezaak overgenomen tijdens de afwezigheid van hun echtgenoot. De Brusselse Kamer erkende met dit initiatief de drijvende kracht van deze bedrijfsleidsters in de economie. Tevens zagen mannen als Vandervelde het als hun plicht om deze vrouwen, die eerder uit noodzaak zaakvoerder waren geworden, te helpen. Voor de leden van de ABFCE zelf vormde de associatie een platform om een onderlinge solidariteit op te bouwen en nuttige handelscontacten te leggen.

Niet lang na de oprichting van de ABFCE vatten de Belgische en Franse verenigingen het idee op om ook op internationaal niveau een netwerk van vrouwelijke ondernemers uit te bouwen: de *Association des Femmes Chefs d'Entreprises Mondiales* (FCEM). Enerzijds was dit idee ingegeven door de nood ook de bedrijfsleidsters een stem te geven op het internationale niveau. Anderzijds stapte de organisatie mee in de Europese eenheidsgedachte die na de >>

Tweede Wereldoorlog aangewakkerd werd. De eerste landen die zich aansloten waren Nederland (1949), Groot-Brittannië en de Bondsrepubliek Duitsland (1954). In 1956 volgde Canada als eerste land van een ander continent. Vanaf de jaren 1980 vond de FCEM ook aansluiting in Azië, Afrika en Australië. De mondiale vereniging was in de eerste plaats een handelsorganisatie: de aangesloten zakenvrouwen zagen de organisatie vooral als een platform om internationale zakenrelaties aan te gaan. Zelf formuleerde de FCEM geen politieke eisen naar overheden toe. De daadkracht hiervoor lag bij de nationale verenigingen.⁷

Interne organisatie

De Belgische organisatie werd geleid door een raad van bestuur, die verkozen werd op de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Het belangrijkste bestuurslid en tevens het hoofd van de organisatie was de presidente. Op de allereerste vergadering van de ABFCE werd deze taak toegewezen aan Annie Vandenschrik (1904-1988). Vandenschrik had na het overlijden van haar echtgenoot hun importzaak verdergezet. Haar lange voorzitterschap over de ABFCE illustreert de nadruk op de autoriteit van de presidente en de strenge hiërarchie binnen de associatie. Pas in 1978 gaf Vandenschrik de fakkel door aan Tinou Dutry (1917-), die samen met haar man een exportbedrijf leidde met filialen in België en Groot-Brittannië. Dutry werd vervolgens opgevolgd door Gaby Everaert (voorzitster 1984-1986) en Mia Schepens (voorzitster 1986-1992).⁸

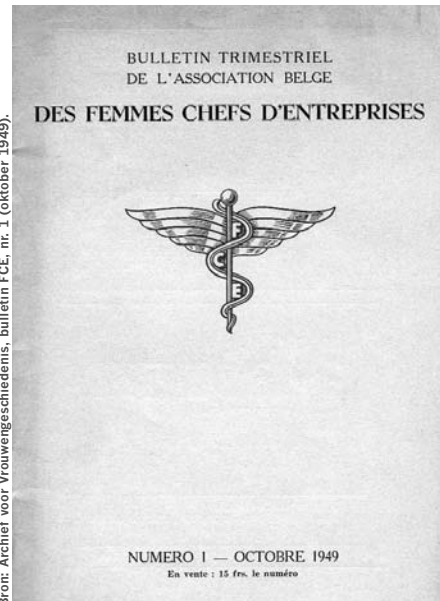
Andere stichtende leden van de associatie kwamen zowel uit typisch vrouwelijke sectoren waaronder de mode- en lingeriebranche als uit mannelijke, 'harde' industrietakken. De ABFCE benadrukte maar al te graag dat vrouwen eveneens aan het hoofd konden staan van staalfabrieken en metaalsmelterijen, net als mannen. Bekende leden van de associatie waren ondermeer mevrouw De Beukelaer van de befaamde koekjesfabriek en mevrouw Callebaut van de gelijknamige bekende chocoladefabriek.

Bij de oprichting van de ABFCE werd vastgelegd dat zij een sectie vormde van de Brusselse Kamer van Koophandel. Deze aansluiting plaatste de vereniging van bedrijfsleidsters tevens in de liberaal ideologische traditie van de kamers van koophandel,⁹ ook al profileerde de ABFCE zich als pluralistisch. Beide instellingen promootten de vrije markteconomie en de ondernemingsvrijheid. De Brusselse Kamer stelde tevens een voorbeeld inzake de integratie van vrouwen in leidinggevende functies: zo werd presidente Annie Vandenschrik in 1950 als eerste vrouw toegelaten tot het bestuur van deze instelling.

Het ledenprofiel

De associatie hanteerde strikte criteria omtrent wie lid kon worden en wie niet: alleen vrouwen die eigen kapitaal geïnvesteerd hadden in een bedrijf kwamen in aanmerking. Vrouwelijke kaderleden, die vaak wel toegelaten werden tot soortgelijke verenigingen, konden dus niet toe-

reden. Bijgevolg was de ABFCE geen massabeweging, maar een eerder elitaire organisatie van bedrijfseigenaars.¹⁰ De vereniging telde in de jaren 1950-1980 gemiddeld tussen de honderd en tweehonderd leden. Ondanks voortdurende oproepen om het ledenbestand uit te breiden, verliep de rekrutering van nieuwe en vooral jongere leden moeizaam. Leden die zich aansloten, waren vaak al ervaren zaakvoerders zodat de associatie hoofdzakelijk oudere vrouwen telde. Het ging zowel om handelaars als industriëlen, die voornamelijk uit het hoofdstedelijke, Franstalige en belgicistische milieus

Titelpagina van het tijdschrift van de ABFCE. Het embleem van de associatie, de mercuriusstaf met één slang, is tevens het kenteken van de Romeinse god van de handel.

afkomstig waren. De uitvalsbasis van de organisatie was immers Brussel. Nochtans wou de ABFCE zich profileren als een nationale vereniging.

Ondanks de moeizame rekrutering in de provincies, zou de organisatie er metertijd toch in slagen het aandeel van de Vlaamse leden op te trekken: tegen de jaren 1980 werd het hoofdstedelijke aantal zelfs geëvenaard. Het ledenaantal uit Wallonië nam eveneens toe maar in mindere mate. De provinciale leden hadden vooral moeite met de verplichte inschrijving bij de Brusselse Kamer van Koophandel. Zij gaven immers de voorkeur aan de Kamer van hun eigen regio. Door de stijgende Vlaamse aanwezigheid werd ook het francofone en belgicistische karakter van de associatie steeds meer in vraag gesteld. De eis om tweetaligheid binnen de organisatie begon steeds luider te klinken met als hoogtepunt de crisis in het midden van de jaren 1980. Voorzitster Gaby Everaert bereidde toen nieuwe statuten voor die de eenheid in de vereniging bedreigden. Er werd gefluisterd dat er van iedereen tweetaligheid verwacht zou worden en dat de associatie zich zou afscheuren van de Brusselse Kamer van Koophandel. Uiteindelijk werd het ontslag van Everaert geëist en trad Mia Sche-

pens in 1984 aan als nieuwe presidente. Om de rust te laten terugkeren, verklaarde zij: "Bien que Flamande, je désire me conduire en président NATIONAL."¹¹ De enige verandering die aan de statuten werd doorgevoerd, was de afschaffing van de verplichte inschrijving bij de Brusselse Kamer.

Gelijke rechten, gelijke plichten

De organisatie had moeite om haar relatie tot het feminisme te bepalen. Van bij de oprichting van de ABFCE werd er duidelijk gesteld dat de associatie tot doel had de professionele belangen van vrouwelijke zaakvoerders te verdedigen zonder er feministische kwesties bij te betrekken. Om haar eisen kenbaar te maken achtte de vereniging het dan ook belangrijker zich te integreren in de werkgeversorganisaties dan zich aan te sluiten bij andere vrouwenorganisaties. Kortom, de ABFCE werd liever niet geassocieerd met het feministisch gedachtegoed. Deze houding van de vrouwelijke ondernemers vond haar oorsprong in het karikatuurale beeld dat vaak van feministes geschetst werd: ze waren radicaal en antiman. De associatie bestempelde hen als het type 'suffragette'.

Sinds de toekenning van het parlementair stemrecht aan vrouwen in 1948, was de strijd al voor een groot deel gewonnen. Vrouwen waren nu volwaardige burgers van de maatschappij en het enige wat ze vroegen, waren dezelfde mogelijkheden als mannen om hun opdracht in de samenleving te kunnen uitvoeren: bij gelijke plichten hoorden gelijke rechten. Op de vraag of de associatie dan wel of niet feministisch was, antwoordde Annie Vandenschrik met een eigen omschrijving: "*Nous répondons OUI si l'on s'en tient à la définition du dictionnaire: tendance à améliorer la situation de la femme dans la Société, à défendre ses droits, mais nous répondons NON si l'on considère l'esprit qui n'est pas de travailler 'contre' les hommes, mais 'avec' les hommes...*"¹² De nadruk die de vereniging legde op de samenwerking tussen mannen en vrouwen moest haar onderscheiden van het 'radicale' feminisme.

De associatie speelde in haar discours ook in op de complementariteit tussen mannen en vrouwen. De mannelijke hardheid en rationaliteit waren niet de enige troeven voor een leidinggevende positie: de ABFCE stelde 'vrouwelijke' eigenschappen als menselijkheid en intuïtie voor als even belangrijke kwaliteiten voor een goede bedrijfsleider. De associatie verdedigde daarmee al vroeg een vrouwelijk ideaal in de zakenwereld dat ze plaatste tegenover het cliché van de vermannelijking van vrouwelijke leidersfiguren.¹³ Over de combinatie van hun positie als zaakvoerder met de huishoudelijke bezigheden bestond evenwel geen twijfel: volgens de associatie waren beide rollen verenigbaar en was dit nu eenmaal de dubbele taak die vrouwen vervulden.

De ABFCE had vooral contact met traditionele vrouwenverenigingen als de Nationale Vrouwenraad van België en stond zodoende in de gematigd burgerlijke feministische traditie. Ook toen de tweede feministische golf (1970-1980)

de maatschappij radicaler in vraag begon te stellen, bleef het discours van de organisatie vrijwel ongewijzigd. Nieuwe thema's als abortus en de seksuele bevrijding werden niet opgepikt. Stilaan stelde de associatie in de jaren 1980 wel de taakverdeling binnen het gezin in vraag.

Juridische en politieke gelijkheid

De associatie maakte haar standpunten en eisen vooral bekend door maandelijkse diners te organiseren waarop belangrijke figuren uit het

ken. Tot 1981, toen deze bepaling eindelijk in de wet werd ingeschreven, was het voor de weduwe die de familiezaak wenste verder te zetten immers vaak een zware financiële dobber om de andere erfgenamen uit te kopen.

In haar tijdschrift formuleerde de associatie haar ideeën aangaande deze wetsbepalingen, ze schreef parlementariërs aan of verklaarde haar steun aan interessante wetsvoorstellen. Hoe hooggeplaatst de contacten van de ABFCE echter ook waren, de vereniging woog niet genoeg op het beleid om schot in de zaak te krijgen: zoals blijkt uit bovenstaande alinea, was het tel-

Koningin Fabiola moet enkele leden van de ABFCE. Links van haar staat Tinou Dutry.

kens jarenlang wachten op de nodige wetswijziging. Vanaf de jaren 1960 zochten de stilaan geïntereerde bedrijfsleidsters de verklaring voor deze moeizame vooruitgang in de te lage participatie van vrouwen in de politieke bestuursorganen. De mannelijke mandatarissen hadden bewezen geen interesse te hebben in de vrouwelijke eisen. De associatie wou daarom voor vrouwen dezelfde kansen creëren om verkozen te worden door een gelijk aantal vrouwen en mannen op de verkiezingslijst te eisen. Rond het midden van de jaren 1970 verdween deze vraag evenwel naar de achtergrond. Hoewel ze geen directe impact heeft gehad, wijst historica Valérie Piette op het voortijdige karakter waarmee de associatie deze stelling reeds verkondigde.¹⁴ Dergelijke voorstellen hadden immers vooral succes tijdens de tweede feministische golf.

Besluit

Vanuit het tijdsperspectief geeft de associatie een vrij statische indruk, zo bleef de invloed van het tweede golf-feminisme beperkt en de Vlaamse ontvoogding¹⁵ lang problematisch ondanks de staats hervormingen. Onder de leden verliep de rekrutering van jongere ondernemers moeizaam waardoor de organisatie voornamelijk uit oudere vrouwen bestond.

Nadat de juridische gelijkberechtiging van de vrouw rond 1980 was gekomen, formuleerde de associatie minder politieke eisen naar de overheid toe en focuste ze zich op wat er binnen de bedrijfsweld nog diende te gebeuren om de positie van de vrouw te verbeteren. Enerzijds was de zakenwereld immers nog steeds een mannenbastion, anderzijds hadden de leden van de ABFCE als zaakvoerders zelf een verantwoordelijkheid tegenover de werk-

neemsters in hun bedrijven.

Het is evenwel opmerkelijk dat de associatie al zo vroeg een vrouwelijk ideaal in het bedrijfsleven verdedigde. Ook de hedendaagse literatuur over de verschillen in managementstijl naargelang het geslacht, bevat verscheidene hypothesen over de vermannelijking van vrouwen die een hoge functie bekleden in de zakenwereld. Volgens de ABFCE dienden vrouwen evenwel 'echte' vrouwen te blijven. ///

Noten:

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op de masterproef van Inge Verfaillie, *"Une femme chef d'entreprise... Ne me faites pas rire!": monografie over de Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises (1949-1988)*. Brussel, 2008, onuitgegeven masterproef.
- ² Peter Heyrman, 'Een hardnekkige schaduw. De ondernemende vrouw op het socio-professionele forum', in: Leen Van Molle en Peter Heyrman, *Vrouwenzaken: Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, p. 239.
- ³ Archief voor Vrouwengeschiedenis, Fonds Femmes Chefs d'Entreprises, 376.
- ⁴ Deze studie steunt op het archiefmateriaal van de ABFCE, zie: Archief voor Vrouwengeschiedenis, Fonds Femmes Chefs d'Entreprises, 400 farden, 1949-2001. In mijn masterproef zijn gedetailleerde bronverwijzingen terug te vinden. Gezien het beperktere opzet van dit artikel verwijs ik evenwel naar de voornaamste farden: 26 (toespraken voorzitter), 105 (historisch overzicht van Tinou Dutry) en 106-108 (vrijwel alle nummers van het tijdschrift van de associatie).
- ⁵ Voor de biografische informatie over Yvonne Foinant zie: Archief voor Vrouwengeschiedenis, Fonds Femmes Chefs d'Entreprises, 236, Tinou Dutry, Foinant. *Le président Fondateur-Les Femmes Chefs d'Entreprises*. Brussel, 15 februari 1991, pp. 1-5 en Christiane Eifert, *The World Association of Women Entrepreneurs, 1945-1970s: Objectives and Results within Cold War Europe*. Paper gepresenteerd op de elfde jaarlijkse conferentie van de 'European Business History Association' te Genève op 13-15 september 2007, internet (<http://www.unige.ch/ses/istec/EBHA2007/papers/Eifert.pdf>), pp. 2-3.
- ⁶ Y. Foinant, geciteerd in <http://www.unige.ch/ses/istec/EBHA2007/papers/Eifert.pdf>, p. 3.
- ⁷ <http://www.unige.ch/ses/istec/EBHA2007/papers/Eifert.pdf>, pp. 17-19.
- ⁸ Gaby Everaert was eigenares van Radio Violette, gespecialiseerd in het verhuren van geluid- en beeldmateriaal. Haar opvolgster Mia Schepens was beheerder van vastgoedkantoor Immoagenda.
- ⁹ Peter Heyrman, 'Een hardnekkige schaduw...'. p. 238.
- ¹⁰ <http://www.unige.ch/ses/istec/EBHA2007/papers/Eifert.pdf>, p. 1 en pp. 5-6.
- ¹¹ Uitspraak van Mia Schepens, geciteerd in: Tinou Dutry, *Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises-Belgische Vereniging van Vrouwelijke Bedrijfsvoorzitters. Historique 1949-1989*. Brussel, 1989, p. 168. Dit historisch overzichtswerk van voorzitter Tinou Dutry is te raadplegen in het Archief voor Vrouwengeschiedenis, Fonds Femmes Chefs d'Entreprises, 105.
- ¹² Archief voor Vrouwengeschiedenis, Fonds Femmes Chefs d'Entreprises, 26, Annie Vandenschrik, *Causerie au Rotary Club de Gand. Les Femmes Chefs d'Entreprises sur le plan national et européen*. Toespraak 29 augustus 1952, p. 5.
- ¹³ Aan de Nederlandse zusterorganisatie van de ABFCE, de *Nederlandse Vereniging van Vrouwelijke Bedrijfsvoorzitters*, is er een interessant hoofdstuk gewijd in het boek van de culturele antropologe Anna Aalten. Zij behandelt hierin eveneens de thematiek van het 'vrouw-zijn' en de consequenties van het vrouwelijk lichaam voor de ondernemer. Zie: Anna Aalten, *Zakenvrouwen: over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945*. Amsterdam, 1991.
- ¹⁴ Valérie Piette, 'Entreprendre au féminin: l'exemple de l'Association Belge des Femmes Chefs d'Entreprises', in: S. Jaumain en K. Bertrams, *Patrons, gens d'affaires et banquiers: hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryk*. Brussel, 2004, p. 209.
- ¹⁵ Beweging die streeft naar meer Vlaamse zelfstandigheid. Op cultureel gebied wil men de Vlaamse cultuur en Nederlandse taal stimuleren. Politiek gezien eist men een grotere auton-

Inge Verfaillie (1986) is master in de Geschiedenis. Contact: Leuvestraat 145, 9320 Erembodegem.
E-mail: Inge.Verfaillie@gmail.com

politieke en economische domein werden uitgenodigd. De voorzitter van de ABFCE hield dan veelal een toespraak waarin de ongelijkheden werden aangeklaagd. De ministers van de Middenstand en van Economische Zaken waren veel geziene gastsprekers. De afvaardiging vanuit deze departementen was vooral een erkenning van de economische rol van de bedrijfsleidsters. Ook de pers, waaronder *La Nation Belge*, *La Dernière Heure* en *Le Soir*, bracht regelmatig verslag uit over deze bijeenkomsten. De associatie gaf ook een eigen tijdschrift uit dat ze beschouwde als hét propagandamiddel bij uitstek om haar bekendheid te vergroten. Omdat er te weinig advertenties geplaatst werden en bijgevolg de financiële middelen ontoereikend waren, bleef de verspreiding van het tijdschrift evenwel beperkt en was het vooral een informatief blad voor de leden van de ABFCE zelf.

Onder de gelijke rechten die de vrouwelijke ondernemers opeisten, viel allereerst de afschaffing van de burgerlijke onbekwaamheid van de gehuwde vrouw. Hierdoor kon zij geen overeenkomsten sluiten zonder de toestemming van haar man. De associatie eiste de opheffing van deze bepaling in combinatie met de hervorming van het huwelijksvermogensrecht. Vele koppels waren immers gehuwd onder gemeenschap van goederen die volgens de wet door de man beheerd werd. In 1958 werd de burgerlijke onbekwaamheid van de echtgenote afgeschaft, maar op de hervorming van het huwelijksvermogensrecht was het wachten tot 1976. Vanaf 1959 voerde de associatie ook campagne voor de uitbreiding van het erfrecht van de langstlevende echtgenoot zodat deze over het volledige vruchtgebruik kon beschik-

Britse en Duitse vrijwillige verpleegsters, 1914-1918

Vrouwen aan het front

Aan het West-Europese front stonden vier jaar lang de centrale strijdkrachten tegenover die van de geallieerden, in loopgraven die zich uitstrekten van de Belgische kust tot aan de Zwitserse Alpen. Met het vastlopen van de frontlinie in het najaar van 1914 begon een extreem bloedige loopgravenoorlog. Slechts drie kilometer van de frontlinie verwijderd, maakte ook het medisch en verplegend personeel zich op voor de strijd. Deze zorg werd door diverse groepen verleend. Soms werd de organisatie van de frontverpleging vanuit het leger aangestuurd. Vaker was het leger afhankelijk van initiatieven van het Rode Kruis en verscheidene religieuze organisaties. Een groot deel van deze organisaties bestond uit vrouwen.

/ Han Habets /

Vrouwenarbeid in de jaren 1914-1918 staat al geruime tijd in de belangstelling van historici. Er is tot nu toe veel literatuur verschenen over vrouwen in de Eerste Wereldoorlog. Daarbij is er specifieke aandacht voor de emancipatie van de vrouw die door de oorlog in een stroomversnelling zou zijn geraakt.¹ In dit artikel richt ik mij op de vrijwillige verpleegstersorganisaties die hun leden nabij het front stationeerden. Want ook de vrijwillige verpleegsters worden binnen deze context van emancipatie en oorlogsdeelname geplaatst.

Hoewel de noodzaak om vrouwen in te zetten in het ene land meer werd ingezien dan in het andere land was een toename van vrouwenarbeid van groot belang; een groot deel van de mannelijke beroepsbevolking werd namelijk opgeroepen voor militaire dienst. Gezien het grote aantal oorlogsslachtoffers waren juist vrouwen met medische of verplegende kennis meer dan welkom. In de oorlogvoerende landen dreigde een tekort aan verplegend personeel waardoor plots een beroep werd gedaan op een groot deel van de vrouwelijke bevolking, want de verpleging was nog altijd een beroep dat gedomineerd werd door vrouwen. Omdat in het huidige onderzoek naar vrijwillige frontverpleging nauwelijks een vergelijking is gemaakt tussen Groot-Brittannië en Duitsland, behandel ik in dit artikel deze landen. Welke verschillen en overeenkomsten hebben er bestaan tussen de organisaties van vrijwillige frontverpleegsters uit Engeland en die van vrijwillige frontverpleegsters uit Duitsland?

De *Voluntary Aid Detachment*

In Groot-Brittannië waren begin twintigste eeuw verschillende initiatieven ontplooid ter voorbereiding op een mogelijke oorlog. De *Voluntary Aid Detachment* (VAD) was een daarvan. Deze organisatie werd in 1909 door Katharine Furse opgericht om ondersteuning te bieden in oorlogstijd.² Aanvankelijk was het de bedoeling om tot een gelijke verdeling van mannelijke en vrouwelijke leden te komen. In de praktijk pakte het anders uit omdat weinig

mannen zich aangetrokken voelden tot de VAD. Bij het uitbreken van de oorlog bestond derhalve het merendeel van de VAD-leden uit vrouwen die vrijwilligerswerk deden in ziekenhuizen.³ Vanaf 1914 steeg het ledental enorm. Veel jonge vrouwen wilden dolgraag het land dienen en mee ten strijde trekken.

De vrouwelijke VAD-leden kwamen, net als

de algemene ontwikkeling van jonge vrouwen.

Door het samenwerkingsverband met het Britse Rode Kruis en de *St. John's Ambulance Association* werd de VAD een van de grootste en bekendste Britse vrijwilligersorganisaties. De detachementen bestonden naast vrijwillig(st)ers ook uit gediplomeerde verpleegsters die bekostigd werden door het leger. Door de opleidingsmogelijkheden, de professionele aanpak en de samenwerking met artsen, in combinatie met een hoog maatschappelijk verantwoord karakter kon de organisatie rekenen op veel leden uit de betere klasse. Niettemin stond de Britse regering in de eerste maanden van de oorlog afwijzend tegenover particuliere initiatieven en weigerde zij vrouwelijke medewerkers in te zetten nabij het front. Ten eerste meende zij dat de oorlog kort zou duren en dat men geen beroep hoefde te doen op de VAD. Ten tweede bestond de vrees dat de aanwezige vrouwen de soldaten te veel zouden afleiden; zo was men uitermate bang dat vrouwen zouden ingaan op avances van soldaten wat zou kunnen leiden tot een verspreiding van seksueel overdraagbare aandoeningen – hetgeen geen zeldzaamheid was aan het front, waar prostitutie niet ongewoon was.⁴

Duitse hulpverpleegsters van het Rode Kruis werden vóór de oorlog ook ingezet in burgerhospitelen. Deze vrouwen werkten in het Bathildis-Krankenhaus, in Bad Pyrmont. Foto uit 1913.

bij de andere maatschappelijke organisaties, vooral uit de hoge middenklasse. Deze burgermeisjes waren vaak lid van een maatschappelijke organisatie. Verpleging, sociaal werk en lesgeven waren sociaal geaccepteerd, zo lang het onbetaald was. VAD's kregen enkel een kleine onkostenvergoeding van het leger. Over het algemeen werd het dan ook als een verstandige keuze gezien als deze meisjes lid werden van het Rode Kruis of aanverwante organisaties. Het was niet zozeer dat zij deze vaardigheden in de toekomst in de praktijk zouden brengen (aangezien veel van hen over personeel beschikten) maar dit werd gezien als een onderdeel van

Pas in de lente van 1915, toen het uitzicht op een korte duur van de oorlog vervlogen was, ging de Engelse regering – bij wijze van experiment – akkoord met het inzetten van VAD's. In eerste instantie werden de VAD's ingezet als kantinepersoneel, pas enige tijd later ook als (hulp)verpleegsters – op voorwaarde dat de vrijwilligster minstens 23 jaar oud was en beschikte over meer dan drie maanden verpleegervaring. Steeds meer jonge vrouwen kregen de kans om als VAD op het continent te gaan werken. Veel van de vooroordelen en de terughoudendheid om op hen een beroep te doen leken weggevaagd.⁵

De Britse regering mocht dan haar mening hebben bijgesteld, de beroepsverpleegsters zagen de massale inzet van vrijwillige verpleegsters met lede ogen aan. Zij vreesden een invasie van jonge meiden die massaal op hun werkplek werden ingezet. Hier botste de sociale hiërarchie met de professionele hiërarchie. Maatschappelijk stonden de VAD's in hoger aanzien, professioneel gezien waren zij slechts (hulp)verpleegsters. Weliswaar zwakten deze spanningen gedurende de oorlog af als gevolg van de groeiende praktijkervaring van de VAD's, het wantrouwen van de verpleegsters was aanzienlijk.

De aanwezigheid van de verpleegsters was niet geheel zonder gevaar. Niet alleen waren zij omringd door mannen, ook waren zij slechts enkele kilometers van het oorlogsgeweld verwijderd. Om iedere verdenking van promiscue gedrag te voorkomen stelde Katharine Furse strenge regels op. Zo was een hoogsluitend uniform verplicht en was het buiten diensttijd ongepast om, hoe onschuldig dan ook, met mannen om te gaan. Verder werd de lengte van de rokken scherp in de gaten gehouden. Was er in Engeland een discussie gaande over het inkorten van de rokken om materiaal te sparen, in Frankrijk dienden de enkels niet zichtbaar te zijn en dus bleven de rokken onhandig lang. Met als gevolg dat 's avonds de modder van de rokken afgeborsteld moest worden.⁶

Door het oorlogsgeweld, de uitputting en de blootstelling aan ziektes en infecties werd de bescherming naarmate de oorlog voortduurde echter steeds ontoereikender. Toen vanaf 1917 de hospitalen onder vuur werden genomen, steeg het aantal slachtoffers ook onder de (vrijwillige) verpleegsters. Het uitbreken van de Spaanse griep epidemie kwam hier als laatste kwelling bovenop. De aanmeldingen voor de VAD's liepen terug, terwijl het aantal gewonden en het werk niet minder werden.

Aan het thuisfront wist men inmiddels hoe zwaar het werk van de VAD was en aan welke strenge regels de vrijwillige verpleegster zich moest houden. De VAD, die tijdens de oorlog medewerksters in het gehele frontgebied had zitten, werd na de oorlog vrijwel geheel ontbonden. Het gevoel van bedreiging en broodroof bij de gediplomeerde verpleegsters uit Groot-Brittannië bleek niet terecht te zijn geweest. De vrouwelijke VAD-leden hadden uit patriotisme gehandeld en voelden zich niet primair aangetrokken tot de verpleging. Van de meer dan 120.000 VAD-leden die in 1918 actief waren, bleven uiteindelijk slechts 129 vrouwen in de verpleging werkzaam.⁷ Slechts enkele vrouwen zou later hun ervaringen verwerken in een autobiografie.

Duitsland: vrouwen en de militaire discipline

De Duitse vrijwillige frontverpleging vindt haar oorsprong in 1866. In dat jaar werd de *Vaterländischer Frauenverein vom Roten Kreuz* opgericht. Vrijwilligsters werden reeds op bescheiden schaal ingezet tijdens de Franse-Duit-

se oorlog van 1870-1871. Elke Duitse deelstaatkende eigen vrouwenverenigingen die zeer populair waren. De Pruisische vereniging had rond 1910 meer dan een half miljoen vrouwelijke leden.⁸ Het Duitse Rode Kruis had het monopolie over de frontverpleging en was met aanverwante organisaties de enige die aan de oorlogsverpleging mocht deelnemen. Het Rode Kruis kreeg daarnaast de opdracht om vrijwilligsters op de leiden. Deze opleiding vond plaats in zogeheten *Mutterhäuser* waar de vrouwen een strenge, haast militaire discipline werd bijgebracht door de *Oberin* (moederoverste).

Bij aanvang van de oorlog beschikte Duitsland over zo'n 11.400 vrijwillige verpleegsters. Zij verzorgden, verpleegden en laptten de mannen weer op. Omdat het om een korte oorlog zou gaan, waren de opleidingseisen aanvankelijk beperkt tot een minimum. Op die manier zou het leger snel over een groot aantal verpleegsters kunnen beschikken. Zodoende vergrootte het Rode Kruis in een half jaar tijd het inzetbare personeel met 20.000 personen. De oorlog duurde langer en de opleiding bleek ver beneden de maat. Van de slecht opgeleide verpleegsters werd veel verwacht – té veel, zo bleek. De verkorte opleidingsmogelijkheden werden in 1915 afgeschaft, maar het gemis aan een gedegen opleiding bleef de verpleegsters de gehele oorlog parten spelen.

Bij het uitbreken van de oorlog gaven veel beroepsverpleegsters hun werk op en meldden zich aan voor de frontverpleging. Maar voor gediplomeerde verpleegsters die geen lid waren van het Duitse Rode Kruis was geen plaats aan het front: het Rode Kruis had het monopolie over de frontverpleging. In eerste instantie werden zij door de militaire overheid afgewezen. De overheid en het Rode Kruis stonden er op dat alleen vrijwillige charitatieve hulporganisaties en de door hen gedragen zusterschappen tot de vrijwillige oorlogsverpleging werden toegelaten.⁹ Hun leden waren namelijk opgeleid vanuit het *Mutterhausprinzip* en zouden zodoende handelen vanuit een ethisch moraal, de kuisheidsgedachten en een hoger doel nastreven. Meer dan 500 beroepsverpleegsters die geen lid waren van het Rode Kruis of aanverwante verenigingen weken daarom uit naar Oostenrijk. Om het tekort aan verpleegsters op te vullen werden steeds vaker slecht opgeleide hulpkrachten ingezet.¹⁰

Enkele andere factoren bemoeilijkten het werk van de Duitse vrijwilligsters nog verder. De effectieve inzet van vrijwillige verpleegsters en hulpkrachten bleek moeilijker dan verwacht, want door het snelle optrekken van de Duitse troepen hadden de manschappen het verzamelpunt alweer verlaten wanneer het verplegend personeel arriveerde. Zo was het in de eerste oorlogsweken vrijwel onmogelijk om de verpleegsters geordend in te zetten. De inrichting van de etappelazaretten was immers onpraktisch omdat door de snelle opmars van de troepen de afstand tot het lazaret steeds verder toenam. Dit maakte de frontverpleging veel minder effectief. Het gevolg was dat er weinig

te verplegen viel. Verpleegsters die het wachten moe waren gingen vaak lukraak, maar met toestemming van de afgevaardigde, op zoek naar verpleegwerk.

Toch nam de werkdruk steeds verder toe met het vastlopen van het front omdat de verpleegsters nu nabij het front konden worden ingezet. Bovendien werden zij direct geconfronteerd met de oorlogsslachtoffers. Dit maakte veel indruk: *“Die jungen Leute sterben wie die Fliegen. So hatten wir uns den Krieg doch alle nicht vorgestellt! Hier hören wir von morgens früh bis abends spät das Getöse der Kanonen. Das Gefecht ist augenblicklich ganz in unserer*

Bron: http://iglenbocki.info/images/iglenb_hosp.jpg

Een lazaret met gewonde soldaten en een Rode Kruisverpleegster. Frankrijk, 1918.

*Nähe. Bei unserer Pflege haben wir auch noch viel Angst auszustehen. In [Lazarett] war es sogar so schlimm, daß wir Schwestern alle zusammen flüchteten.”*¹¹

Anders dan in Groot-Brittannië gaf de frontverpleging een impuls aan de reguliere verpleegkunde. Door de oorlog nam de vraag naar gespecialiseerde verpleegkundigen toe. Vooral de *Vaterländischer Frauenverein* maakte zich sterk voor bijscholing en tegen het einde van de oorlog werd inderdaad het besluit genomen om 'na het winnen van de oorlog' [sic] een begin te maken met de bouw van een *Krankenpflegeschule*.¹² Na de oorlog zouden velen doorstromen naar de reguliere verpleging.

Al met al waren de Duitse vrijwillige verpleegsters een integraal onderdeel van de oorlogsmachine. Het Rode Kruis zette tijdens de strijd 19.000 verpleegsters direct in oorlogsg gebied in. Tijdens de oorlog stierven er 863 medewerkers van het Rode Kruis waarvan 243 verpleegsters. De meesten kwamen echter niet door oorlogsgeweld om het leven, maar stier-

>>

ven aan infectieziekten waartegen zij, door de extreme werkdruk en overbelasting maar ook door de slechte hygiënische omstandigheden in de lazaretten, geen afweer hadden. Aan de andere kant hadden de Duitse vrijwillige verpleegsters in 1916 de grenzen van de capaciteit meer dan bereikt, zowel aan het front als in het thuisland.¹³

Duitsland en Groot-Brittannië vergeleken

We kunnen concluderen dat de wijze van organisatie van Britse en Duitse vrijwillige frontverpleegsters op een aantal punten overeenkwam en verschilde. Zo dachten Britten en Duitsers aanvankelijk afwijkend over de mogelijke inzet van vrouwelijk verplegend personeel. Officieel zette Groot-Brittannië alleen gediplomeerde verpleegsters in, Duitsland gaf de voorkeur aan vrijwillige verpleegsters. De Britten gingen pas vanaf 1915 over tot de inzet van vrijwillige verpleegsters. Beide landen zagen in, bij het vervliegen van de hoop op een snelle overwinning, dat goed verplegend personeel een vereiste in deze oorlog was; de werving en training van verpleegsters werden daarop geïntensiveerd. Daarbij leidde het nieuwe karakter van de oorlogsvoering tot een grote vraag naar soldaten en verpleegsters.

Het eliteaire gehalte van de vrijwillige verpleegorganisaties was hoog, zowel in Duitsland als in Groot-Brittannië. De inzet van vrouwelijk vrijwillig verplegend personeel moet geplaast worden tegen een achtergrond van maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen in Groot-Brittannië en Duitsland. Er was rond 1900 aan beide kanten van de Noordzee een bloeiende burgercultuur ontstaan waarbinnen het verenigingsleven een belangrijke positie innam. Zowel mannen als vrouwen waren aangesloten bij verenigingen, die meestal seksegescheiden waren. Juist dit verenigingsleven bood vrouwen uit de burgerklasse de mogelijkheid om in het openbare leven actief te zijn.

De medische vooruitgang in de vroege twintigste eeuw had de medische zorg op een hoger niveau gebracht. Ook in het verpleegberoep was deze vooruitgang merkbaar. In de opleiding werd naast hygiëne en algemene verzorgingslessen ook bacteriologie en virologie onderwezen. Het verplegend beroep werd naast een confessioneel beroep binnen zusterordes, ook mogelijk om seculier te beoefenen. In Duitsland kreeg het verpleegberoep reeds in 1907 een officiële erkenning van de staat waardoor het opleidingsniveau gewaarborgd kon worden. Middels een staatsexamen kon een officieel diploma behaald worden. In Groot-Brittannië volgde de officiële erkenning van de opleiding en het beroep pas na de Eerste Wereldoorlog. Naast de gewone opleidingen werd ook de vrijwillige verpleging aantrekkelijk. Voor meisjes en vrouwen van goede komaf werd het mogelijk om een basiscursus verplegen te volgen.

Zowel in het Verenigd Koninkrijk als in Duitsland kenden de organisaties voor vrijwillige verpleging een strenge discipline. Het mocht

dan in beide landen in toenemende mate geaccepteerd zijn om vrouwen als verpleegster in te zetten, zij moesten wel beschermd worden tegen onkuisheden en voor ondeugdzaamheden behoed worden. Naast het militaire karakter van de inzet van vrijwillige verpleegsters nabij het front werd de strikte discipline en hiërarchie mede ter bescherming van de meisjes ingevoerd. Doordat de vrijwillige verpleegsters zowel nabij het front als in militaire hospitalen werden ingezet, bleef deze discipline gehandhaafd.

De oorlog begon voor de meeste vrijwillige verpleegsters als een patriottisch avontuur. De vrijwillige verpleging was voor de meisjes en vrouwen een mogelijkheid om een bijdrage te leveren aan de oorlogsvoering, zowel in Duitsland als in Groot-Brittannië. Door de militarisering en de oorlogseuforie alsmede door de omvang en de duur van de oorlog werd de gehele bevolking gemobiliseerd. Dit totale karakter van de Eerste Wereldoorlog was nieuw. Beide landen hadden te kampen met uitputting van hun manschappen en het medische en verplegend personeel. Dus al snel kwam de werkelijkheid van alledag om de hoek kijken, waarop de vrijwillige frontverpleging aan populariteit inboette.

Oorlog en emancipatie

Gezien alle gevoeligheden rondom de participatie van vrouwen is het de vraag of de rol van vrouwen en verpleegsters voorgoed is veranderd na de Eerste Wereldoorlog. Zoals gezegd stonden de ontwikkelingen van de vrijwillige verpleegstersorganisaties niet op zich. Begin twintigste eeuw veranderde de positie van de vrouw als gevolg van de zogeheten eerste feministische golf. Zowel Britse als Duitse vrouwen ontplooiden zich binnen de organisaties, waardoor hun zichtbaarheid, en mogelijk hun invloed, gaandeweg toenamen. Deze groeiende mogelijkheden en de toenemende zelfstandigheid van vrouwen zijn tekenend voor de periode rond de Eerste Wereldoorlog. De onmisbaarheid van vrouwen stond tijdens de oorlog buiten kijf. Deze gebeurtenissen hadden in hoge mate hun weerslag op de reacties van de mannen. Veel mannelijke tijdgenoten reageerden geïrriteerd op de aanwezigheid van de vrouw in de mannelijke militaire wereld. Zij twijfelden aan de idealistische motivatie van de vrouwen en vreesden dat de militaristische orde ten onder zou gaan aan seksualiteit en erotiek. Zo werd naast het imago van de zorgzame vrouw ook dat van de verderfelijke verpleegster verspreid. In de pers verschenen talloze berichten over morele misstappen van verpleegsters.¹⁴

Het voornaamste verschil tussen de Duitse en Britse situatie is dan ook de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt in relatie tot het oorlogswerk. Voorafgaand aan de oorlog verschilde de arbeidsparticipatie van Duitse en Britse vrouwen beduidend: in 1910 verrichtte 36 procent van de Duitse vrouwen van 25 tot 50 jaar betaalde arbeid buitenshuis. In het Verenigd Koninkrijk lag dat aandeel op 29 procent. Veertig jaar later waren deze percentages 43 en 36 voor Duitsland respectievelijk Groot-Brittannië.¹⁵

Wanneer we specifiek naar de zorg zouden kijken, zouden deze cijfers nog verder uiteenlopen. Waar de Britse vrijwilligsters na de oorlog voor het merendeel van de arbeidsmarkt verdwenen, daar behaalden veel Duitse verpleegsters een diploma aan de verpleegscholen waar de vrouwenverenigingen zich sterk voor hadden gemaakt en begaven zich op de arbeidsmarkt. De Britse vrouwen werden daarentegen geacht zich te schikken in de vooroorlogse situatie. Het burgerlijke ideaal wist in Groot-Brittannië veel beter de Grote Oorlog te overleven. ///

Noten:

- Om slechts enkele werken te noemen: Évelyne Morin-Rotureau, *1914-1918 : combats de femmes. Les femmes, pilier de l'effort de guerre*. Parijs, 2004; Anne Kramer, *Women and war: World War One*. Londen, 2004; Nigel Fountain, *Women at war*. Londen, 2002; Hans-Dierk Fricke, 'Frauen in Uniform – ein Indikator für Emanzipation? Die weiblichen Unterstützungskorps des Ersten Weltkrieges', in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. Stuttgart, 2002, pp. 165-183.
- Anne Summers, *Angels and citizens: British women as military nurses. 1854-1914*. Londen, 1988, p. 253.
- Janet S.K. Watson, 'Wars in the Wards: the social construction of medical work in First World War Britain', in: *Journal of British studies*, 41, 2002, p. 487.
- Sharon Ouditt, *Fighting forces, writing women: Identity and ideology in the First World War*. Londen, 1994, p. 22.
- Naast de hulp in de hospitalen aan het westelijk front werden VAD's vanaf 1915 ook ingezet in het Midden-Oosten waar de ziekenhuizen werden overspoeld door gewonden en zieken van de Gallipoli en Mesopotamië. Zie: Lyn Macdonald, *The roses of no man's land*. Londen, p. 114.
- Kate Adie, *Cosets to camouflage: women and war*. Londen, 2003, p. 89.
- Janet S.K. Watson, 'Wars in the Wards...': p. 510.
- Jean H. Quataert, 'Women's wartime services under the Cross. Patriotic communities in Germany 1912-1918', in: R. Chickering, *Great war, total war. Combat and mobilisation on the Western front 1914-1918*. Cambridge, 2000, p. 456.
- Dieter Riesenberger, *Das Deutsche Rote Kreuz, Eine Geschichte 1864-1990*. Paderborn, 2002, 139.
- Dieter Riesenberger, 'Im Dienst des Krieges – im Dienst des Friedens: zur Geschichte der Krankenschwestern vom Roten Kreuz 1864-1918', in: Wolfgang U. Eckart en Christoph Gradmann, *Die Medizin und der Erste Weltkrieg*. Pfaffenweiler, 1996, pp. 35-38.
- E. Senfleben, W. Foerster en G. Liesner, *Unter dem Roten Kreuz im Weltkrieg. Das Buch der freiwilligen Krankenpflege*. Berlin, 1934, p. 158.
- Dieter Riesenberger, 'Im Dienst des Krieges...': pp. 41-42.
- Dieter Riesenberger, *Das Deutsche Rote Kreuz...*, pp. 160-162.
- Bianca Schönberger, 'Angels, Mothers, Comrades? Red Cross Nurses in First World War Germany', in: Hagemann/ Schüler-Springorum, *Heimat-Front; zu den männlichen Phantasien von "roten" und "weißen" Schwestern* s. Klaus Theweleit, *Männerphantasien. Band 1: Frauen, Fluten Körper, Geschichte*. Basel/ Frankfurt, 1986, pp. 161-176.
- Hetti A. Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labour, family and fertility*. Amsterdam, 1993, p. 155.

Han Habets studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en Medische Geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Dit artikel is een bewerking van haar doctoraalscriptie Verplegen aan het front uit 2005. Thans is zij onderzoeker bij de Gemeente Amsterdam.

De verering en voorstelling van Sint-Jozef

De ideale man?

In 1881 werd het Genootschap van de Altijddurende Verering van Sint-Jozef in Leuven heringericht onder impuls van de paters van de Heilige Harten van Jezus en Maria. Dat was meer bepaald het werk van pater Maurits Raepsaet (1850-1905). Met de uitbouw van een netwerk van ijveraaars en ijveraarsters en met verschillende propagandamiddelen wilde hij de verering van Sint-Jozef in België een grote stimulans geven. Twintig jaar later, in 1901, maakte het verslag van de jaarlijkse vergadering van ijveraaars(ers) melding van 300.000 leden. De Belgische bevolking richtte zich blijkbaar massaal tot de heilige, die in 1879 als patroon van het land werd uitgeroepen. Met de St.-Antoniuskapel als heiligdom van Sint-Jozef werd Leuven het centrum van zijn verering. Waarom was de heilige Jozef zo populair? Wat was er aantrekkelijk aan hem, of beter nog, hoe werd hij aantrekkelijk gemaakt?

/ Kaat Vanderjeugt /

Een van de belangrijkste propagandamiddelen van het Genootschap van Sint-Jozef was het maandblad *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef*. De Leuvense paters van de Heilige Harten startten er in maart 1895 mee. Het voornaamste doel was de verspreiding van de Sint-Jozefsverering in België en zelfs over de grenzen heen. Vooral de manier waarop de heilige Jozef werd voorgesteld, was van belang voor zijn stijgende populariteit. In het kader van mijn meesterproef aan de K.U.Leuven analyseerde ik de verschillende afbeeldingen in het tijdschrift tot en met jaargang 1921 en onderzocht ik hun onderlinge samenhang. Welke percepties waren de belangrijkste en kunnen we daaruit afleiden voor wie de verering van Sint-Jozef vooral was bestemd?

Sint-Jozef als de ideale familievader

De belangrijkste voorstelling van de heilige Jozef die in het tijdschrift aan bod kwam, bevond zich in de intieme sfeer van het huisgezin. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw steeg de aandacht van de kerk voor de gezinssituatie en de opkomst van het liberalisme en het socialisme versterkte dat nog. Het gezin werd aanzien als de hoeksteen van de samenleving, waarbij de Heilige Familie als model voor de gelovigen werd aangereikt. Zowel het huwelijk van Jozef en Maria als hun ouderschap werd tot voorbeeld gesteld.

Bij beide aspecten werden in het tijdschrift richtlijnen aan de gelovigen gegeven. Het huwelijk van Maria en Jozef moest voor de katholieken tot navolging dienen, zowel wat de taken van beide echtgenoten als de gezagsverhouding tussen de partners betreft. "Als Echtgenoot van Maria is hij haar meester, haar hoofd; al de goederen van Maria behoren hem toe; hij heeft

recht op hare liefde, haren eerbied, hare gehoorzaamheid", zo klonk het in *De Gedurige Eeredienst* van januari 1907.¹ De man was het hoofd van het gezin, zoals Jozef het hoofd van het huisgezin van Nazareth was. Die gedachte ligt volledig in de lijn met die uit de brief van

de gezagsverhouding en meer bepaald nog de onderdanigheid van de vrouw aan haar man werd hier beklemtoond, maar ook de liefde tussen de echtgenoten en de vervulling van de christelijke plichten werden belangrijk geacht voor alle gelovigen die zich in de echt verbonden. "De mans moeten hunne vrouwen beminnen als hun eigen lichaam. Wie zijne vrouw bemint, bemint zich zelven. Niemand haat zijn eigen lichaam; integendeel eenieder voedt en verwarmt het gelijk Jezus gedaan heeft met zijne Kerk. Daarom zal de man zijn vader en zijne moeder verlaten om de Kerk aan te kleven. Dit Sakrament is groot, ik zeg het u, in Jezus-Christus en in de Kerk."³ Enerzijds werd er van de vrouw dus een onderdanigheid aan haar man verwacht, maar anderzijds kon zij ook rekenen op de liefde van haar echtgenoot. De man had immers de opdracht om zijn vrouw en kinderen lief te hebben zoals Christus zijn Kerk had liefgehad.

Misschien nog een belangrijkere voorstelling was die van het ouderschap. Met de toenemende aandacht voor het gezin en het kerkelijk huwelijk werden er verschillende genootschappen opgericht die oog hadden voor de christelijke opvoeding van de kinderen. Vooral vanaf 1900, met de klemtoon op de procreatie binnen het huwelijk (cf. de context van het antimalthusianisme), kwam die opvoedingsplicht uitdrukke-

De Sint-Antoniuskapel te Leuven, centrum van de Sint-Jozefverering.

de apostel Paulus aan de Efeziërs die een jaar voordien, in 1906, in het tijdschrift werd weergegeven. "Dat de vrouwen onderdanig wezen jegens hunne mans, als aan Jezus-Christus, want de man is het hoofd der vrouw, zooals Christus het hoofd is der Kerk; hij is de redder van zijn lichaam. Maar gelijk de Kerk onderdanig is aan Jezus-Christus, zoo staan de vrouwen in alles onder het gezag hunner mans".²

Het bovenstaande citaat uit de brief van de apostel Paulus is echter onvolledig. Niet enkel

lijker naar voren. De opvoeding van de kinderen werd voorgesteld als de taak van de beide ouders, maar in sommige gevallen werd er meer verwezen naar de vader of de moeder. De verwijzing naar Monica, de moeder van Augustinus van Hippo (4de eeuw), was veelbetekend, omdat zij werd voorgesteld als belangrijker bij de opvoeding van de kinderen dan haar man. Toch speelde ook de vader zijn rol, zoals het waken over de christelijke plichten en over het gedrag van zijn vrouw en kinderen. Hierbij >>

werd opnieuw de vergelijking gemaakt met Sint-Jozef. Ook al was hij niet de lichamelijke vader van Jezus, toch werd Jozef gezien als de ware vader van Christus op aarde en in het tijdschrift stond dit aspect ook niet ter discussie. In die hoedanigheid werd van de ouders verwacht dat zij Jozef als voorbeeld voor ogen zouden houden bij de ‘christelijke’ opvoeding van hun kinderen. Een belangrijke taak van de vader was daarbij het sturen van zijn kinderen naar katholieke scholen. Die aanmaning is te situeren in het verlengde van de eerste clerico-liberale schoolstrijd (1879-1884) en kwam in het tijdschrift ook aan bod.

De genderanalyse van de dankbrieven voor verkregen gunsten van Sint-Jozef, geadresseerd aan de paters van de Heilige Harten te Leuven, toont aan dat die vooral door vrouwen waren geschreven. In de brieven die betrekking hadden op het gezin, leek Sint-Jozef op te treden als de wonderdokter die de zieke familieleden genas en de man tot zijn christelijke plichten terug moest brengen. Die getuigenissen spraken in sterke bewoordingen van bekeringen die door de tussenkomst van de heilige Jozef waren bewerkstelligd op vraag van de echtgenote of de kinderen. Typisch voor de tijdsgeest werden daarbij voor de bekeerde mannen typering gebruikt als vrijmetselaar, socialist of liberaal als antitypen van de ideale katholieke man. Er was minder sprake van vrouwen die op het verkeerde pad waren geraakt, en als dat dan zo was, was de oorzaak te herleiden tot een ‘foute’ of ‘ongodsdienstige’ echtgenoot. Toch valt daar niet eenduidig uit af te leiden dat vrouwen deugdzamer zouden zijn. De brieven waren immers, vooral op aanraden van ijveraarsters, hoofdzakelijk door vrouwen geschreven.

Met het voorbeeld van Sint-Jozef als patroon van de huisvaders en de toenemende aandacht voor een grotere kroost kan men de vraag stellen of er wel voldoende overeenkomst te bespeuren viel tussen de Heilige Familie en het typische katholieke gezin. Het huisgezin van Nazareth kon in dat opzicht niet dienen als voorbeeld voor de katholieke gezinnen, omdat het slechts één kind had. Toch werd die ‘tekortkoming’ als een detail behandeld. Het belangrijkste was de goede, religieuze opvoeding van de kinderen en of die nu betrekking had op één of meer kinderen, de manier waarop bleef hetzelfde.

De goede dood en Sint-Jozef

Het einde van de 19de eeuw was een keerpunt voor de opvattingen over de dood. Aan het begin van die eeuw werd de dood nog als iets positiefs voorgesteld en het idee van de verwelkoming in de hemel als een gebeurtenis waar de gelovige naar verlangde. Dichter bij 1900 vond de pessimistische visie over de dood steeds meer ingang. In de twintigste eeuw werd het levenseinde zelfs taboe.

In het tijdschrift van het Genootschap van Sint-Jozef bleef de dood als iets aangenaams voorgesteld, zoals in de negentiende eeuw het geval was. Jozef gold daarbij als voorbeeld, omdat hij in aanwezigheid van Jezus en Maria

Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Georges_de_La_Tour_048.jpg

Reeds vóór de 19e eeuw werd Sint-Jozef voorgesteld als timmerman én vader, zoals op dit schilderij van Georges de la Tour, circa 1635-1640.

een rustige dood was gestorven. Volgens dat model zouden velen hem aanroepen om een rustige dood te bekomen. In de verschillende verhalen over de zalige dood die in het tijdschrift verschenen, was de toediening van de laatste sacramenten door een priester het belangrijkste aspect. Er werd daarbij verwezen naar de aanwezigheid van de familieleden, waardoor de titel van Sint-Jozef als patroon van de goede dood ook binnen de intieme sfeer van

het huisgezin kan worden geplaatst.

Verder werd de gelovigen voorgehouden niet bevreesd te zijn voor de dood. De dood was als het ware niet meer dan een overgangsmoment. Het leven was als een weg, waarbij de gelovige de juiste moest kiezen om zo de hemel te bereiken. De tocht die aangeduid werd als het leven, vond ook zijn steun en begeleiding in de figuur van Sint-Jozef. “Gelukkig de christenen die den Heiligen Jozef zullen smeecken dat zij gansch den pelgrimstocht huns leven onder zijne bescherming mogen volbrengen, in gezelschap van Maria die weldra Jezus in hun midden zal brengen! Zij mogen rekenen op al de zegeningen eener gelukkige reis. Zij zullen den weg der boosheid niet bewandelen; de heilige Jozef zal hen beschermen...”, zo klonk het in *De Gedurige Eeredienst* van juli 1907.⁴ Sint-Jozef werd gezien als de toeverlaat voor de gelovigen op weg naar de hemel en in geval van angst bij het einde van het aardse bestaan gaf het tijdschrift aan de gelovigen dan ook de raad om hun toevlucht tot de patroon van de goede dood, de heilige Jozef te zoeken.

Sint-Jozef en de arbeider

Vandaag is Sint-Jozef hoofdzakelijk gekend als patroon van de arbeider met zijn feestdag op 1 mei. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw schoof de kerk die positie meer en meer naar voren. Door de opkomst van het socialisme en de sociale kwestie had de katholieke kerk een grotere aandacht voor de arbeiders, die met de heilige Jozef hun eigen patroon hadden. Ondanks die stijgende belangstelling is de voorstelling van Sint-Jozef als arbeiderspatroon eerder ondervertegenwoordigd in *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef*.

In de teruggevonden verwijzingen werden de arbeiders vooral aangemaand zich tevreden te

Cover van het maandschrift *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef*, jg.1, maart 1895.

Deze platen werden opgehangen in de Sint-Antoniuskapel te Leuven door gelovigen om Sint-Jozef te bedanken voor het verhoren van hun gebeden.

stellen met hun lot en in geval van moeilijkheden hun vertrouwen te stellen in de kerk. Jozef en ook Jezus waren het voorbeeld van gehoorzaamheid en nederigheid. Het tijdschrift vroeg dan ook aan zijn lezers om dat voorbeeld te volgen. Typerend daarvoor is dit citaat van mei 1896: "... wat u ook overkomen, denkt aan Jozef uwen H. Patroon der nederigen timmerman van Nazareth, die, ondanks de dagelijksche bekommernissen voor het tijdelijk bestaan, altijd onderdanig, altijd tevreden, altijd gelukkig was, omdat hij voor gezelschap, voor medewerker en trooster eenen God bezat, die ook de gezelschap, de medewerker en trooster is van elken braven werkman."⁵ Om de godsdienstigheid dan ook aan te wakkeren, werden er verhalen gepubliceerd van werklieden die door de tussenkomst van Sint-Jozef gered waren tijdens een arbeids-

ongeval⁶, ontsnapt waren aan een groot ongeluk op hun werkplaats op de dag dat ze een bedevaart naar het heiligdom van Sint-Jozef te Leuven ondernamen⁷, een nieuwe job hadden gevonden⁸, een loonsverhoging hadden gekregen⁹ enz. De arbeiders moesten zeker niet zomaar actie ondernemen op het publieke forum. Dit zou volgens de kerk en de bewoordingen in de *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* enkel tot meer sociale onrust leiden.

Conclusie

De voorstellingen van Sint-Jozef als familievaader waren in aantal het meest vertegenwoordigd in *De Gedurige Eeredienst*. Daaruit valt af te leiden dat de heilige vooral als een huiselijke of een privé-heilige werd aangeroepen. De gelovigen wendden zich vooral tot hem in geval

van ziekte van familieleden of vrienden. Hij werd gezien als de beschermer van het huisgezin, die zieke gezinsleden kon genezen en daaropvolgend inkomensverlies kon vermijden. De familie werd gezien als de behoeder van de rust en de orde in de samenleving. De voorstelling van Sint-Jozef als patroon van de arbeider ligt in de lijn van die laatste gedachte en stond, net als de christelijke arbeidersorganisaties, op het einde van de negentiende eeuw nog in de kinderschoenen. Familie, geloof en kerk vormden de oplossing van de sociale problemen. ///

Noten:

- ¹ 'Grootheid van den H. Jozef, Jozef echtgenoot van Maria', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (januari 1907), pp. 242-246.
- ² 'Grootheid van den H. Jozef, Jozef echtgenoot van Maria', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (december 1906), pp. 217-220.
- ³ 'Grootheid van den H. Jozef, Jozef echtgenoot van Maria', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (december 1906), pp. 217-220.
- ⁴ 'De Heilige Jozef, beschermer der bedevaarders', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (juli 1907), pp. 97-101.
- ⁵ 'Het godsdienstig huisgezin van den werkman', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (mei 1896), pp. 41-43.
- ⁶ 'Vertrouwen in den H. Jozef', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (september 1896), pp. 101-102.
- ⁷ 'Aanmerking', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (november 1910), p. 252.
- ⁸ 'Nieuwe trekken van de macht en goedheid van den H. Jozef', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (november 1897), pp. 134-137.
- ⁹ 'Nieuwe trekken van de macht en goedheid van den H. Jozef', in: *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef* (augustus 1900), pp. 84-90.

Cover van het maandschrift *De Gedurige Eeredienst van den Heiligen Jozef*, jg.8, maart 1909.

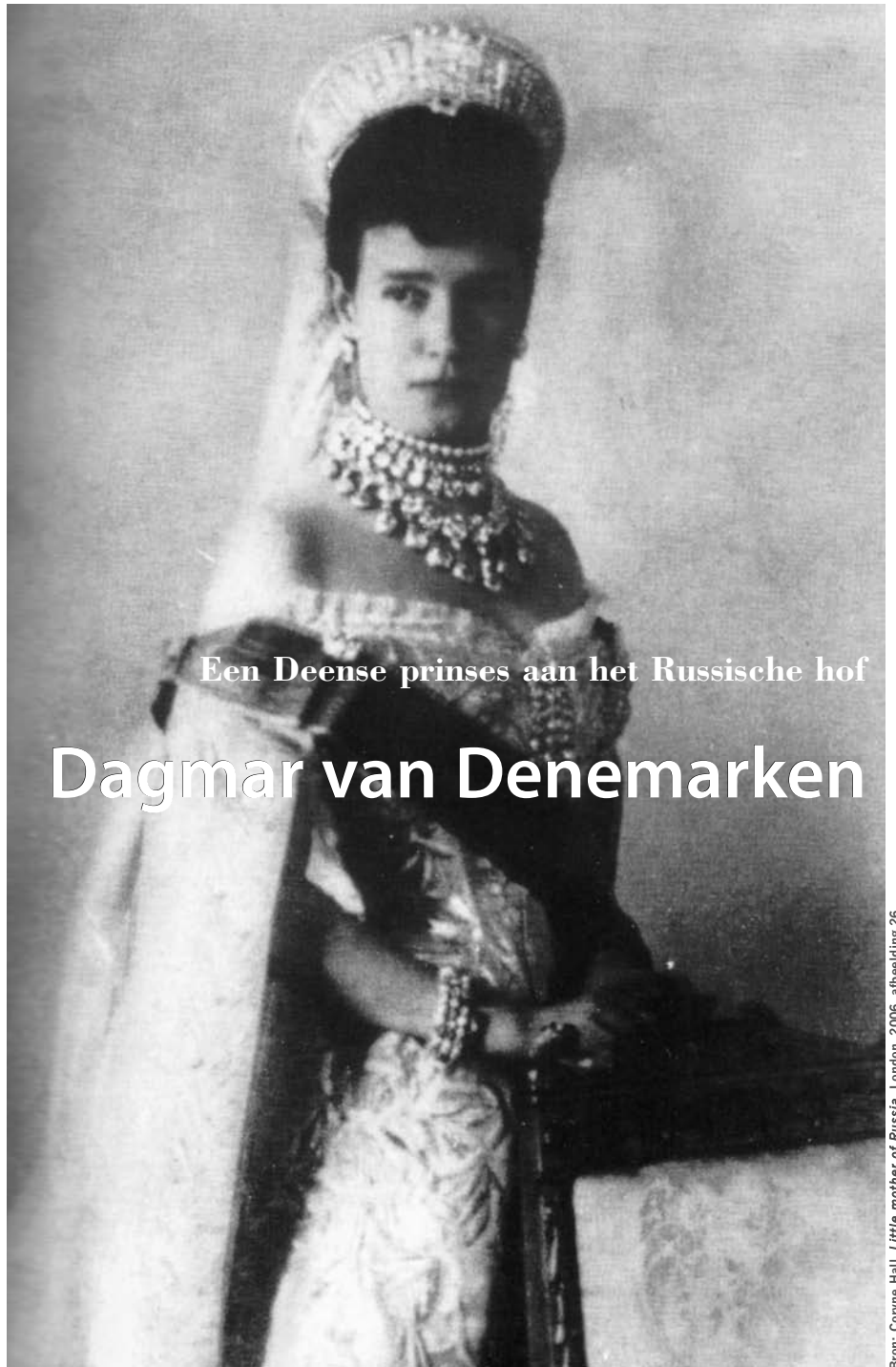
Kaat Vanderjeugt (Ieper, 1987) studeerde geschiedenis en daaropvolgend de specifieke lerarenopleiding aan de KULeuven. Het huidige academiejaar (2010-2011) studeert zij archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel.

Contact: Het Schuttershof 6, 8904 Boezinge.
E-mailadres: kaat_vanderjeugt@hotmail.com

De eenvoudige prinses Dagmar van Denemarken kwam na haar huwelijk met de Russische troonopvolger in 1866 terecht aan het hof van de Romanovs. Het Russische tsarenrijk was een wereld van onmetelijke weelde en decadentie. Het was een begin van een veelbewogen leven, waarin Dagmar bekend werd als de populaire tsarina Maria Fjodorovna. Ze was de moeder van Nicolaas II, de laatste tsaar. Toen de Russische revolutie uitbrak, nam Dagmars leven echter een onverwachte wending. Haar oudste zoon en kleinkinderen werden vermoord, en zelf stierf ze een stille dood op het Deense platteland.

/ Andrea Kloet /

Dagmar werd als prinses Marie Sophie Frederikke Dagmar geboren op 26 november 1847 te Kopenhagen. Ze was het vierde kind van de Deense prins Christiaan IX van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksborg en prinses Louise van Hessen-Kassel. Haar ouders waren onderdeel van een verarmde prinselijke tak, en leefden hierdoor voor een koninklijke familie zeer bescheiden. Dagmar en haar vijf broers en zussen woonden in Kopenhagen en kregen een eenvoudige opvoeding mee. Zo leerden de dochters zelf hun jurken te naaien en te verstellen. Dagmar was tijdens haar jeugd erg hecht met haar drie jaar oudere zus Alexandra met wie ze haar slaapkamer deelde. Deze sterke band zouden ze hun leven lang behouden. In 1863 veranderde de positie van de familie toen Christiaan IX via zijn vrouw aanspraak kon maken op de Deense troon. Hij volgde de oude kinderloze koning Frederik VII op als koning van Denemarken. Door voor zijn kinderen gunstige huwelijken te arrangeren, zorgde Christiaan IX ervoor dat zijn kinderen terecht kwamen in diverse Europese koningshuizen. Digmars oudste broer Frederik werd de Deense kroonprins. Haar broer Willem werd als George I koning van Griekenland en Digmars zus Alexandra trouwde in 1863 met de Britse troonopvolger Eduard VII. Dagmar werd in 1864 verloofd met de Russische troonopvolger, de tsarevitsj Nicholaas Alexandrovich. Ze begon ter voorbereiding op haar nieuwe leven Russisch te leren en Russische literatuur te lezen. Haar verloofde had echter een broze gezondheid en overleed een jaar later vrij onverwacht aan tuberculose. Dagmar was erg op haar verloofde gesteld geraakt en rouwde om zijn dood. Hun beider moeders regelden echter al snel een nieuw huwelijk. Dagmar werd nu verloofd aan Nicolaas' jongere broer, de nieuwe tsarevitsj Alexander III. Hoewel beide huwelijkspartners eerst hun bedenkingen hadden, verloofden ze zich toch in de zomer van 1866. De bruiloft zou gehouden worden in november. Op 22 september 1866 vertrok Dagmar naar Rusland. Deense en Russische vlaggen deden haar uitgeleide, even-

Een Deense prinses aan het Russische hof Dagmar van Denemarken

Dagmar als tsarina van Rusland.

als een Deens garnizoen in de haven. Ze werd vergezeld door haar oudste broer Frederik. De rest van de koninklijke familie, waaronder Digmars ouders en jongere broer en zus, namen afscheid van haar in de haven. Na twee dagen kwam het schip aan in Kronstadt, een Russische havenstad in de Finse Golf. Dagmar nam afscheid van de Deense bemanning, en werd aan boord van het schip *Alexandra* warm verwelkomd door het tsarenechtpaar en Alexander III. Ze reisden gezamenlijk verder naar Peterhof, en per koets verder naar Tsarskoje Selo, een verzameling keizerlijke residenties vlakbij Sint-Petersburg. Hier wachtte een welkomstce-

remonie en weelderig vuurwerk. Op 29 september kwam Dagmar aan in Sint-Petersburg, de hoofdstad van het tsarenrijk. Duizenden mensen waren uitgelopen om Digmars aankomst te zien. Ook hier was er een enorme welkomstceremonie, met vlaggen die uithingen. Deze week van welkomstceremonies werd later herinnerd als 'Dagmar week'.¹

Tsarevna

De tsaren heersten in de 19e eeuw over het grootste territorium ter wereld. Het Russische keizerrijk bestond in deze tijd uit een zesde van het aardoppervlak. Als aan één uiteinde van het

rijk de zon onderging, kwam aan het andere uiteinde de zon weer op. De heerschappij van de tsaar was gebaseerd op de religieuze legitimatie dat de tsaar door God was aangesteld om te regeren. De tsaar had gezag over elk aspect van het leven van zijn onderdanen en hij kon persoonlijk beslissen over oorlog en vrede. De tsaar was Rusland. De tsaren heersten over een enorme bevolking van ongeveer 120 miljoen mensen, waarvan ongeveer negentig procent bestond uit arme ongeletterde boeren.² Zij leefden veelal in kleine geïsoleerde dorpjes en werkten zes maanden per jaar op het land. Tijdens de strenge winters schuilden ze in hun koude hutten, waarbij velen verhongerden of van de kou omkwamen. Tot 1861 waren de boeren bovendien horigen, die naar willekeur van hun meester verkocht konden worden. Tsaar Alexander II had de horigheid afgeschaft en enige vorm van landhervorming toegestaan. De boerenbevolking bleef echter een monotoon bestaan houden. Velen kwamen nooit verder dan het dorp waarin ze geboren waren, en alleen de Russisch-orthodoxe kerk bood nog enige verlichting. De levensstijl van de Romanovs was daarentegen fabelachtig, met een legendarische extravagantie. Men leefde in enorme paleizen en bezocht 's avonds de bals, theaters, opera's en het ballet. De keizerlijke familie reisde in luxueuze privétreinen naar Italië en de Riviera, vergezeld door vele bedienden en grote hoeveelheden bagage. Thuis in Rusland reisde men per *troika*, een arrenslee met paarden, over de sneeuw. Het Russische hof stond bekend als het rijkste hof van Europa. Om te kunnen trouwen bekeerde Dagmar zich tot het Russisch-orthodoxe geloof en kreeg tijdens een ceremonie de officiële naam Maria Fjodorovna. De naam Fjodorovna betekende 'geschenk van God'. Alle buitenlandse bruidjes kregen deze. Het huwelijk vond plaats in het Winterpaleis op 9 november 1866. Hierna volgde een banket en een bal met meer dan 500 gasten. Een groot aantal leden van Europese vorstenhuizen woonde de bruiloft bij. Wrang genoeg konden Dagmars ouders niet aanwezig zijn. Ze konden zich door de onkosten van een onlangs verloren oorlog tegen Pruisen niet veroorloven te komen. Direct vanaf haar aankomst was Dagmar mateloos populair in Rusland. Dit had ze voor een groot deel te danken aan haar inspanningen en haar persoonlijkheid. Ze was levendig en sociaal onderlegd en bezocht graag de vele bals en festiviteiten. Ze leerde in korte tijd de Russische taal, waarvoor ze veel bewondering kreeg. Tzarina Maria Alexandrovna maakte Dagmar bovendien wegwijs in de ingewikkelde Russische hofetiquette.³

Hoewel haar huwelijk gearrangeerd was, bleken beide huwelijkspartners al snel wederzijdse sympathie voor elkaar te voelen, wat later uitgroeide tot een liefdevol huwelijk. Dit was een uitzondering voor de tijd, waarin de meeste gearrangeerde huwelijkspartners elkaar voornamelijk tolereerden. Ook de rest van haar schoonfamilie mocht haar graag, en Dagmar werd al snel een gerespecteerd lid van de Romanovs.⁴

Op 18 mei 1868 werd in het gehele rijk het nieuws dat Dagmar het leven had geschonken aan een zoon met grote vreugde ontvangen. Er werden 300 kanonskogels afgeschoten ter ere van de geboorte van grootvorst Nicolaas II. In de jaren hierop, in 1869 en 1870, werden nog twee zoons geboren, Alexander en George. Alexander overleed echter op éénjarige leeftijd aan meningitis. Hoewel Dagmar genoot van haar nieuwe leven aan het Russische hof, bleef ze een lichte heimwee houden naar haar familie en naar Denemarken. Daarom schreef ze elke week lange brieven aan haar moeder en aan haar favoriete zus Alexandra. De zussen waren elkaar na het huwelijk van Alexandra in 1863 wekelijks gaan schrijven. Dit werden in de loop der jaren duizenden brieven.⁵ Haar voorliefde voor bals en partijen had Dagmar

kondigde een saluut van weer 300 kanonschoten een nieuwe geboorte aan, ditmaal van de jongste zoon Michaël. Ze had in deze tijd nog weinig officiële verplichtingen, waardoor ze veel tijd kon doorbrengen met haar gezin. Dagmar zelf kwam uit een warme familie, iets wat ze haar kinderen ook wilde meegeven. De Romanov kinderen groeiden daarom op in een warm en gelukkig gezin, in tegenstelling tot de meer afstandelijke opvoeding die kinderen uit overige koninklijke families meekregen. Omstreeks 1880 was tsarina Maria Alexandrovna door haar zwakke gezondheid steeds vaker genoodzaakt in bed te blijven. Hierdoor namen de verplichtingen van Dagmar langzaam toe, zoals het geven van audiënties en diners. Ze nam ook de verantwoordelijkheden als voorzitter van het Russische Rode Kruis over, en was in staat de

organisatie succesvol te herorganiseren.⁷

Er waren een aantal mislukte aanslagen op de tsaar geweest, maar Alexander II weigerde om toe te geven aan de eisen van de terroristen en een meer liberale koers te varen. Een succesvolle aanslag slaagde in 1881 erin de tsaar dodelijk te verwonden. Kort hiervoor was de keizerin na een lang ziekbed overleden. Alexander II en Dagmar waren opeens tsaar en tsarina van Rusland. Dagmar was erg van streek na de aanslag. Haar onbezorgde leven was nu definitief voorbij, ze zou zich voortaan altijd zorgen moeten maken om de veiligheid van haar man en kinderen. De aanslag op de tsaar, die juist degene was geweest die de boeren van hun horigenstatus had bevrijd en landhervorming had toegestaan, scheen de Romanovs niet als ironie. Ze zagen het als teken dat

Rusland op de verkeerde weg was. Hun antwoord op de aanslag was het vasthouden aan absoluut heerschappij en een golf van repressie. De verantwoordelijke terroristen werden opgepakt en tegenstanders kregen een enkele reis Siberië. De censuur op boeken, kranten en tijdschriften nam toe. Alexander III zou gaan regeren als autocraat.

Tsarina

Dagmar was drieëndertig jaar toen ze tsarina werd. Ze was jong, levendig en op haar gemak in de aristocratische kringen. Ze woonde sinds haar aantocht al veertien jaar in Rusland en >>

Bron: A.I. Barkovets and V.M. Tenikhina, *Empress Maria Fjodorovna*, Abris Publishers, St. Petersburg, 2006, p. 57.

Toegewijde zussen. Dagmar en Alexandra in identieke kleding, 1873.

gemeen met haar zus. Tijdens hun kindertijd hadden ze als oudste dochters in hun gezin veel aandacht gekregen, waardoor het geen wonder was dat ze beiden als volwassenen het heerlijk vonden om in het middelpunt van de belangstelling te staan.⁶ Zo hadden de zussen afgesproken om tijdens een diplomatiek bezoek aan Engeland in 1873 elke dag identiek gekleed te gaan. Ze oogstten hiermee veel bewondering en opzien aan het Engelse hof. In april 1875 kreeg Dagmar haar eerste dochter, Xenia. Bij de geboorte van een grootvorstin werden er 101 kanonschoten afgevuurd vanaf de rivier de Neva. Enkele jaren later, in december 1878,

deze periode had haar perfect voorbereid voor haar rol als tsarina. Haar sociale karakter en haar voorliefde voor Rusland maakten haar erg populair. Dagmar speelde bovendien de rol van tsarina met verve. Ze werd het leidende middelpunt van het Russische hofleven. In 1882 kreeg Dagmar haar laatste kind, grootvorstin Olga. Dagmar had als tsarina echter meer officiële verplichtingen, waardoor ze minder tijd kon doorbrengen met haar jongste dochter. Hierdoor kregen de twee nooit een hechte band. Alexander en Dagmar werden op 27 mei 1883 officieel gekroond tot tsaar en tsarina van Rusland. Vlak hiervoor waren er plannen voor een grote terroristische aanslag aan het licht gekomen en op tijd verijdeld. De enorme kroningsfestiviteiten gingen echter door. Na de kroning waren er talloze banketten, bals en recepties, waaraan maar liefst achtduizend gasten deelnamen. Dagmar was het stralende middelpunt. Het was de grootste en meest luxueuze kroning die Rusland ooit had meegemaakt.⁸

Dagmar genoot van haar nieuwe positie van tsarina. Ze werd volgens tijdgenoten de meest elegante keizerin die Sint-Petersburg had gezien. De rol van tsarina was vooral ceremonieel. Ze was de leidster van het hof en de aristocratie, en gold als een voorbeeld van de laatste mode. Dagmars hofjurken en andere kleding werden gemaakt in ateliers in Sint-Petersburg en Parijs, en haar juwelen behoorden tot de mooiste van de wereld.⁹ Alexander III hield daarentegen meer van een sobere levensstijl. Hij voerde een groot aantal bezuinigingsmaatregelen door en hield buitenlandse staatsbezoeken tot een minimum beperkt. De tsaar was het liefst eenvoudig gekleed, en droeg zijn kleding tot op de draad af. De bezuinigingsmaatregelen van haar man hadden echter weinig effect op Dagmar, die dure jurken uit Parijs bleef bestellen. Ze gaf het hele jaar door feesten en partijen in de paleizen waarin ze woonde, en op haar verjaardag was er altijd een groot bal. Ze bezocht ook regelmatig andere bals in Sint-Petersburg, evenals het theater, de opera en het ballet. Het Keizerlijke Ballet van Rusland beleefde aan het einde van de 19^e eeuw haar hoogtepunt. Beroemde balletten als het Zwanenmeer en de Notenkraker werden in Rusland voor het eerst opgevoerd. Het hofleven was zeer formeel. Veel van de etiquette en hofregels waren ontstaan in de tijd van Catharine de Grote, en werden niet aangepast. Zo moesten bedienden achteruit een vertrek verlaten als een lid van de keizerlijke familie aanwezig was. Hoewel het hofprotocol ongewijzigd bleef, deden veel nieuwe technologische ontwikkelingen hun intrede, zoals de stoomtrein, de telegraaf, de telefoon, de auto, elektriciteit en de eerste vliegtuigen. De nieuwe uitvindingen werden moeiteloos geïncorporeerd in het dagelijks leven.¹⁰

Later zou men zich herinneren dat niets zich kon vergelijken met de geweldige bals en andere festiviteiten ten tijde van Alexander III. Rusland beleefde nog eenmaal een zilveren eeuw.¹¹ Russische literatuur, muziek, abstracte schilderkunst en het ballet beleefden hun hoogtij.

De periode wordt gezien als een zwanenzang, keizerlijk Rusland had nog één mooie tijd voordat het einde naderde. Naast haar ceremoniële rol als tsarina concentreerde Dagmar zich ook op liefdadigheidswerk. Ze was de beschermvrouwe van een groot aantal instituten en instellingen. Onder haar patronage vielen instituten en scholen voor meisjes, scholen voor blinde kinderen, weeshuizen, bejaardentehuizen en ziekenhuizen. Dagmar was tevens voorzitter van het Smolny Instituut, een kostschool voor adellijke meisjes. Door haar betrokkenheid bij

abonneerd op diverse Deense, Franse en Engelse tijdschriften, om zich op te hoogte te houden van het nationale en internationale nieuws. Met een zus op de Engelse troon en een broer als koning van Griekenland was het niet verwonderlijk dat Dagmar erg geïnteresseerd was in de internationale politiek. Ze behartigde tevens de Russische belangen in Denemarken, en Deense belangen in Rusland. Dagmars grote kennis van de nationale en internationale politieke aangelegenheden maakte haar een unieke tsarina. Haar politieke invloed was echter goed ver-

Bron: Coryne Hall, *Little mother of Russia*, London, 2006, afbeelding 9.

Verlovingfoto van Dagmar met tsarevitsj Alexander III, 1866.

de diverse liefdadigheidsinstellingen kwam Dagmar in aanraking met mensen uit het gehele rijk. Hierdoor kreeg ze informatie uit de eerste hand over diverse Russische aangelegenheden. Hiernaast had Dagmar ook veel kennis van de nationale en internationale politiek. Ze kreeg samenvattingen van de beslissingen van de Russische staat te lezen, zodat ze op de hoogte was van wat er op politiek niveau speelde. Samen met Alexander III besprak ze regelmatig de staatszaken en ministers. Dagmar kon de mening van de tsaar soms bijstellen als ze vond dat hij te hardvochtig was. Ze was ook ge-

borgen, en de meeste tijdgenoten hadden er geen idee van. Het was wel bekend dat Dagmar net als de rest van de Deense koninklijke familie sterk anti-Duits gezind was. In haar jeugd had Denemarken in een oorlog de provincie Schleswig-Holstein aan het opkomende Duitse rijk verloren. De wonden over dit verlies waren diep, en Dagmar stak haar mening over Duitsland niet onder stoelen of banken. Haar anti-Duitse gezindheid bracht ze over op haar man. Ook de Duitse kanselier Bismarck was zich hier van bewust. *“Germany will not forget that both in Russia and in England a Danish Prin-*

cess has her foot on the steps of the throne.”¹² In 1894 werd de tsaar, die al verouderd was door de druk van het keizerschap en de voortdurende angst voor aanslagen, ernstig ziek. Hij bleek een zware nierziekte te hebben waarvoor nog geen behandeling bestond. Dit onverwachte nieuws kwam hard aan en Dagmar wist zich geen raad. Haar eerste reactie bij slecht nieuws was om het te ontkennen. Ze hoopte dat Alexander vanzelf zou herstellen. Dit gebeurde echter niet, de tsaar werd steeds zwakker en stierf op 49-jarige leeftijd in Dagmaars aanwezig-

Alexander III volgen. Nicolaas achtte Rusland nog niet rijp voor een constitutionele monarchie en was van plan de autocratische regeerstijl van zijn vader voort te zetten. Hoewel Dagmar als tsarina veel aan haar man overliet, bemoeide ze zich nu wel actief met de politiek. Nicolaas had als jonge tsaar nog weinig zelfvertrouwen en vroeg zijn moeder vaak om advies. Dagmar was bekend met de publieke opinie en had informatie uit de eerste hand door haar vele vrijwilligerswerk. Verder had ze veel ervaring opgedaan met haar gesprekken met

dan het omgekeerde effect.¹³

Dagmaars levensstijl veranderde in de eerste jaren na de dood van Alexander III niet veel. Ze bleef de matriarch van de keizerlijke familie, aangezien ze zowel de moeder van de nieuwe tsaar én van de troonopvolger Michael was. Ze bleef veel tijd besteden aan haar liefdadigheidswerk en aan haar sociale leven aan het hof. Ze kreeg een loyale jaarlijkse toelage en ze behield het levenslange gebruiksrecht over de paleizen waarin ze als tsarina had gewoond. Verder had ze de beschikking over een luxueuze privétrein, het exclusieve recht op het schip *De Poolster*, en kamers op *De Standaard*, het schip van de nieuwe tsaar. Ze had bovendien nu ook meer bewegingsvrijheid, want ze stond niet meer in het vizier van de antimonarchale bewegingen.¹⁴ Dagmar kon als keizerin-moeder nu doen en laten wat ze wilde, zonder daarvoor verantwoording af te hoeven leggen. Hierdoor ontwikkelde Dagmar wel een mate van zelfzuchtigheid en de gewoonte haar zin door te willen drijven.¹⁵

Nicolaas was in 1894 met de Duitse prinses Alix van Hessen-Darmstadt getrouwd. Zij werd de nieuwe tsarina en nam de naam Alexandra Fjodorovna aan. Alexandra had een verlegen en teruggetrokken karakter en was slecht op haar gemak aan het Russische hof. Het was Dagmaars taak om haar nieuwe schoondochter te helpen in haar nieuwe positie als tsarina, maar die was niet van plan haar prominente rol aan het hof af te staan. Dagmar kon niet goed overweg met haar schoondochter en nam zelfs de leiding in de vijandigheid tegen de nieuwe tsarina. Een groot deel van het hof volgde Dagmar in haar aversie tegen Alexandra, die hierdoor vernederd en geïsoleerd werd. Alexandra ergerde zich op haar beurt aan de grote invloed die Dagmar op haar zoon uitoefende. Nicolaas sprak zijn moeder nooit tegen en Dagmar was nog duidelijk het hoofd van de familie. Een wet uit 1797 gaf de moeder van de tsaar bovendien voorrang op de tsarina. Dit betekende dat Dagmar en Nicolaas ceremonies en processies leidden. Van Alexandra werd verwacht dat ze samen met een groothertog achter hen aan liep.¹⁶ Door de kille ontvangst aan het hof voelde Alexandra zich ongewenst en trok zich het liefst terug in haar paleis. Hierdoor kreeg Dagmar in het eerste decennium van Nicolaas' regeerperiode ruim baan om de leidende rol van het hof op te nemen, iets wat ze maar al te graag deed. Ze genoot er duidelijk van om de *first lady* van Rusland te zijn.¹⁷

Een nieuwe troonopvolger liet lang op zich wachten. Nicolaas en Alexandra kregen vier dochters, voordat in 1904 hun zoon Aleksej geboren werd. De Romanovdynastie leek eindelijk veiliggesteld, en de geboorte van de nieuwe tsarevitsj werd groots gevierd. Al snel bleek echter dat Alexej aan de bloedstollingsziekte hemofilie leed, een ziekte die hij via zijn moeder geërfd had. Het was voor de tsarina een enorme klap, die met enorme schuldgevoelens kampte. Nicolaas en Alexandra probeerden hun zoon te beschermen door dit geheim angstvallig te bewaren en Alexej af te schermen van de buitenwereld. Zowel Nicolaas als Alexandra >>

Bron: A.I. Barkovets and V.M. Tenikhina, Empress Maria Fjodorovna, Abris Publishers, St. Petersburg, 2006, p. 100.

Dagmar omstreeks 1889.

zigheid. Hij had vlak daarvoor nog afscheid kunnen nemen van zijn naaste familie. Dagmar was maandenlang ontroostbaar, en ze wendde zich alleen tot haar zus Alexandra voor steun.

Keizerin-moeder

Door de dood van de tsaar moest Dagmaars zoon Nicolaas op 26-jarige leeftijd volkomen onverwacht het keizerschap opnemen. Hij was onvoldoende voorbereid. Nicolaas had nauwelijks bestuurlijke ervaring en nog geen duidelijk programma. Hij besteeg de troon met één onwankelbaar plan: de eerdere koers van

ministers en ambassadeurs. Dagmar kon haar zoon daardoor praktische adviezen geven over staatszaken en de ministers. Hierdoor had Dagmar gedurende de eerste tien jaar van Nicolaas' regeerperiode veel invloed in de politiek. De ministers hadden respect voor haar, en erkenden dat zij een grote invloed had. Een minister kon bijvoorbeeld niet aantreden als zij tegen zijn benoeming was. Dagmar kon echter ook te ver gaan bij Nicolaas. Soms kregen haar gevoelens de bovenhand als ze haar zoon probeerde te adviseren, en dan ergerde en vernederde ze Nicolaas alleen maar. Haar adviezen hadden

hielden niet van de decadente levensstijl van de Russische aristocratie en trokken zich het liefst met hun gezin terug in hun paleizen. In de loop der tijd slaagde Alexandra er in de tsaar te vervreemden van zijn nog altijd machtige moeder. Dagmar, beseffende dat haar invloed op haar zoon tanende was, trok zich steeds meer uit Rusland terug. Haar reizen naar het buitenland namen toe, vooral naar Londen, Athene en Kopenhagen voor familiebezoeken. In 1906 kocht Dagmar samen met haar zus een Deense villa, Hvidøre, net buiten Kopenhagen. Hier bracht ze samen met Alexandra veel tijd door. 's Zomers maakten de zussen samen vaak reizen aan boord van Dagmars schip *De Poolster*. Door de vele buitenlandse reizen was Dagmars aanwezigheid in Rusland nog maar een schim van haar eerdere glorie als tsarina.¹⁸

Keizerrijk Rusland vierde in 1913 het 300-jarig bestaan van de Romanov dynastie. Er volgden vele feesten, bals, en vuurwerk om het derde eeuwfeest van de monarchie te vieren. Dit jaar was tevens het twintigste regeringsjaar van Nicholaas, en men had gehoopt dat de festiviteiten van 1913 een vernieuwing zouden inluiden, dat de keizerlijke familie uit hun isolement kwam en dat er een wat liberaler tijdperk zou komen. Dit gebeurde echter niet. Ook dit jaar vertrok de stoeve en altijd droevig uitziende tsarina vroeg van partijen en haalden de gasten de schouders op. "Was het niet altijd hetzelfde?"¹⁹

Het seizoen 1913-1914 was achteraf gezien een zonnig en gelukkig jaar. Latere overlevenden zouden met nostalgie terugkijken op het seizoen. Er werden vele feesten en bals gehouden, het hoogtepunt was het bal dat Dagmar organiseerde voor Olga en Tatiana. De oudste dochters van Nicolaas maakten hun debuut. Zij traden voor het eerst officieel op in het openbaar en werden aan de Russische society voorgesteld. Het was het eerste bal dat Dagmar in twintig jaar tijd organiseerde en het laatste bal dat in haar paleis werd gehouden. Buiten de afgeschermd wereld van de dynastie en de aristocratie waren echter de tekenen van het gevaar op een revolutie zichtbaar. De arbeidersonrust nam toe en er ontstonden nieuwe stakingen. Het rommelde ook in Europa. Na langdurige internationale spanningen en een dodelijke aanslag op de Oostenrijkse kroonprins dreigde een grote Europese oorlog. Nicolaas probeerde tevergeefs om vijandigheden af te wenden, maar hij werd gedwongen ten strijde te trekken, nadat Duitsland de oorlog verklaard had aan Rusland en Frankrijk. Dagmar ging zich tijdens de oorlog inzetten voor de ziekenhuizen en het verzorgen van gewonde soldaten. Hiernaast hield ze ook nog toezicht op het Russische Rode Kruis. De oorlog verliep echter desastreus voor Rusland. Berichten over nederlagen en enorme verliezen kwamen binnen. De rest van het jaar zag geen grote bals en feesten meer, maar steeds langere lijsten van gesneuvelden. Aan het eind van 1914 had het Russische leger al een kwart van zijn grootte verloren.²⁰

De geringe populariteit van Nicolaas en

Alexandra daalde steeds meer tot het dieptepunt door een reeks slechte beslissingen. Bovendien speelde aan het hof de affaire rondom Raspoetin, een rondreizende monnik en zelfverklaard mystieke genezer. Keizerin Alexandra had zich steeds meer tot het occulte gewend, in de hoop dat haar zoon Alexej zou genezen.²¹ Hierdoor werd de invloed van Raspoetin steeds groter, omdat hij als enige de bloedstollingsziekte van tsarevitsj Alexej leek te kunnen behandelen. Een groot deel van de aristocratie wantrouwde Raspoetin echter door zijn slechte reputatie, die de dynastie in ernstig diskrediet bracht. Er gingen vele geruchten dat er zich een duistere macht bij de troon ophield. Dagmars pogingen om Nicolaas en Alexandra tot rede te brengen, werkten averechts. Toen Nicolaas na haar laatste poging weigerde om Raspoetin te weg te sturen, besloot Dagmar

zelf te vertrekken. Ze reisde af naar Kiev, waar haar jongste dochter Olga als verpleegster werkte. In Kiev zette Dagmar haar werk voor het Rode Kruis voort, en bezocht de gewonde soldaten in de diverse ziekenhuizen. De oorlog had ondertussen ieder onderdeel van het Russische leven ontwricht. In de steden ontstonden voedsel- en brandstoftekorten, prijzen liepen enorm op, er waren stakingen en rellen en munitie en deserte kwamen aan het front regelmatig voor. Vele duizenden soldaten gaven hun leven voor de overwinning op land dat even later weer aan de Duitsers werd verloren. De tsaar en tsarina werden verantwoordelijk gehouden voor de erbarmelijke situatie waarin Rusland verkeerde. De revolutionairen roerden zich weer en de overige Romanovs herkenden het gevaar van de dreigende revolutie. Nicolaas sloeg echter vele pleidooien en goedbedoelde

Dagmar met haar vijf kinderen.

Bron: A.I. Barkovets and V.M. Tenikhina, Empress Maria Fjodorovna, Abris Publishers, St. Petersburg, 2006, p. 70.

waarschuwingen van zijn familie in de wind. In maart 1917 sloot het leger zich aan bij de stakende arbeiders en de revolutionairen in Sint-Petersburg. Hierdoor kwam de stad definitief in revolutionaire handen. De tsaar probeerde de revolutie te voorkomen met nieuwe democratische concessies, maar het was te laat. Nicolaas had geen andere keuze dan in naam van zichzelf en Alexej af te treden als tsaar. Hij liet de troon na aan zijn jongere broer Michael, die de positie echter een dag later afwees. De Romanov dynastie was na 304 jaar gevallen. Nicolaas en Alexandra werden in hun paleis in Tsarkoje Selo onder huisarrest geplaatst. De nieuwe revolutionaire Voorlopige regering riep uit tot het arresteren van alle Romanovs, en confisceerde de eigendommen van de keizerlijke familie. Hieronder vielen alle paleizen, officiële overheidsgebouwen, kroonjuwelen en kunstschatten. In Kiev raakte men ook steeds meer in de ban van de revolutie en de sfeer in de stad sloeg om. De keizerin-moeder en haar verwanten waren ineens vijanden van het volk.²² Dagmar, diep geschokt door het aftreden van haar zoon, was gedwongen om samen met haar dochters en hun gezinnen de stad te ontvluchten. Ze reisden in het geheim af naar haar villa in de Krim.

Hier stonden de Romanovs echter al snel onder huisarrest. Ze werden bewaakt door revolutionaire soldaten en mochten elkaar alleen met toestemming bezoeken. Dagmar maakte zich ernstige zorgen om Nicolaas en zijn gezin en de situatie rondom de revolutie. Er was geen officiële contact meer mogelijk met haar zoons Nicolaas en Michael, noch met haar familie in Denemarken en Engeland.

De Deense en Engelse koninklijke families waren op hun beurt erg bezorgd over het lot van hun Russische verwanten. Diverse Europese koningshuizen probeerden door middel van diplomatie de Romanovs naar het buitenland te laten gaan. Dagmar weigerde echter te vertrekken totdat ze wist waar Nicholas en Michael waren. Ze was ingestort na de eerste berichten over hun dood, maar ze bleef volhouden dat het valse geruchten waren. Begin april 1919 arriveerde er een Brits schip, de HMS Marlborough. De kapitein had een brief bij zich van de Engelse koningin-moeder Alexandra waarin ze Dagmar smeekte om toch aan boord te stappen. Dagmar ging uiteindelijk overstag. Negentien Romanovs vertrokken met het schip, samen met diverse dienstdoden, vele Russische vluchtelingen en een fortuin aan juwelen.

Verbannen

De gevluchte Romanovs werden in Engeland verwelkomd door Dagmars zus Alexandra, maar het was een kleine en onopvallende ontvangst, zonder publiciteit. Er was geen uitbundige menigte, geen erewacht, geen feestelijke ontvangst. De overlevende Romanovs behoorden nu tot de vele bannelingen die een nieuw leven moesten beginnen in Europa en Amerika. In de maanden die volgden brachten Dagmar en haar zus veel tijd met elkaar door. De zussen merkten echter dat ze uit elkaar waren gegroeid. Ze zaten teveel op elkaars lip en begon-

Dagmar op de H.M.S. Marlborough, 1919.

Bron: Coryne Hall. Little mother of Russia. London, 2006, afbeelding 55.

nen zich steeds meer aan elkaar te ergeren. Beiden hielden krampachtig vast aan de kleding en gewoonten uit hun jeugd. Dit werd aan het begin van de *roaring twenties* als ouderwets en excentriek gezien, en Dagmar en Alexandra werden beschouwd als ouderwetse relikken uit een voorbijge tijd.²³ De dagen waarop ze bewondering opwekten in identieke kleding waren voorgoed voorbij. Het Engelse hof draaide bovendien niet om Dagmar. Die was niet gewend om tweede viool te spelen, en ze besloot om terug te keren naar haar villa in Denemarken. Ze was "liever nummer één in Hvidøre dan nummer twee in Engeland". In 1921 waren er ongeveer twee miljoen Russische vluchtelingen in Europa. De Romanovs en vele aristocratische *émigrés* waren er van overtuigd dat ze niet lang in ballingschap zouden leven. Hierdoor bleven ze vasthouden aan een luxueuze en weelderige levensstijl. Men nam de Franse Revolutie en de latere restauratie van de Franse dynastie als voorbeeld, en ze gingen er vanuit dat ze spoedig weer hun oude leven in Rusland konden oppakken. Geld werd echter een probleem. Dagmar was gewend aan luxe, en ze begreep niet dat dit niet meer mogelijk was. Ze had geen besef van geld en ze leek te denken dat ze net zo kon leven als ze in de voorbijge vijftig jaar in Rusland had gedaan. Dagmars bedienden, hofdames, bewakers, en ander gevolg moesten echter wel betaald worden. Er waren ook nog steeds uitgaven voor jurken, uitjes en geschenken. Haar neef, de Deense koning Christiaan X, kon zijn ergernis over zijn op grote voet levende tante niet altijd onderdrukken. Dagmar kreeg echter financiële bijstand van Hans Niels Anderson. Ze had zijn bedrijf, de Deense Aziatische Compagnie, als tsarina sterk gepromoot in Rusland. Uit dankbaarheid hielp Anderson Dagmar nu uit de brand en betaalde haar schulden af. Dagmar kreeg verder ook financiële steun van de Engelse koning George V. Dagmar geloofde dat haar zoons en kleinkinderen

nog leefden, en ze ondervroeg iedereen die misschien nieuws kon hebben over Nicolaas en Michaël. Als oudste levende Romanov bleef Dagmar het hoofd van de overgebleven Romanov familie. Alle geruchten over het lot van Nicolaas, zijn gezin en dat van Michaël moeten haar bereikt hebben. Dagmar geloofden geen van allen die repton over de dood van haar zoons.²⁴

In november 1925 kreeg Dagmar wederom een klap te verwerken. Haar zus Alexandra was gestorven aan een hartaanval. De stroom wekelijkse brieven die de zussen aan elkaar hadden gestuurd sinds Alexandra in 1863 als bruidje naar Engeland vertrok, kwam tot een einde. Tijdens de laatste jaren van haar leven had Dagmar moeite met lopen en had ze een wandelstok nodig. Ze had vaak last van artritis en pijn in de onderrug. Toch bleef ze actief. Ondanks haar grote financiële problemen weigerde Dagmar om haar waardevolle Russische juwelen te veilen. De juwelen werden zorgvuldig bewaard in Hvidøre. Het enige wat ze in deze dagen nog droeg, was de broche die Alexander haar had gegeven op hun huwelijksdag. In deze laatste jaren bladerde ze vaak door oude familiealbums, herinneringen ophalend aan haar oude leven in Rusland.

Tijdens de herfst van 1928 ging Dagmar ineens hard achteruit, raakte in een coma, en overleed stilletjes op 13 oktober 1928. Ze was omringd door Russische iconen, een foto van haar zoon Nicolaas en haar Deense bijbel, een geschenk van haar moeder dat ze als bruidje mee had gekregen op haar eerste reis naar Rusland. Deze bijbel had ze altijd bij zich gehouden.

Er werden herdenkingsdiensten in heel Europa gehouden. Leden van Europese koningshuizen, voormalige tsaristische legerofficieren en vele verarmde aristocratische Russische *émigrés* reisden af naar Kopenhagen voor de begrafenis. Voor het eerst sinds de revolutie >>

kwam de gehele Romanov familie weer bij elkaar. Dagmars dochters Olga en Xenia leidden de begrafenisstoet. Dagmars kist was versierd met zowel de Deense en de Russische monarchale vlag. Vlaggen hingen halfstok en er stonden erwachten. Vele duizenden mensen stonden in lange rijen om Dagmar de laatste eer te bewijzen. Na een besloten dienst werd de laatste overlevende Russische tsarina te ruste gelegd. Tijdens haar begrafenis kreeg Dagmar weer de eer die ze tijdens haar leven zo lang had genoten.

Nawoord

Iets meer dan zeventig sieraden was alles wat over was van Dagmars rijkdom. Haar dochters Xenia en Olga erfden alles. Een deel van de juwelen werd verkocht aan de Engelse koningin, die later geërfd werden door Elizabeth II en andere Engelse leden van het koninklijk huis. Dagmars Deense villa Hvidøre werd verkocht, en de opbrengst werd verdeeld tussen Olga en Xenia. Olga kocht van haar deel een boerderij in Denemarken. In 1948 emigreerde ze uit angst voor Stalin naar Canada. Olga stierf in 1960 in relatieve armoede boven een kapperszaak in Toronto. Xenia was in Engeland blijven wonen en werd na de revolutie financieel ondersteund door de Engelse regering. Ze stierf eveneens in 1960. Haar nalatenschap was voor haar familie. Dagmar wordt in Denemarken nog altijd herinnerd en is erg geliefd. In grote delen van Rusland is Dagmar, bekend als tsarina Maria Fjodorovna, echter grotendeels onbekend. Veel van haar persoonlijke bezittingen, zoals baljurken, dagboeken en brieven, zijn bewaard gebleven, maar deze worden nauwelijks door de huidige Russen gezien. De paleizen waarin ze woonde, zoals het Anitchkov en Gatchina paleis, zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog deels verwoest, maar worden nu weer gerestaureerd. Het Winterpaleis waar zoveel bals werden gehouden, is nu de Hermitage. De laatste rustplaats van tsaar Nicolaas en zijn gezin is lang onbekend gebleven, totdat een Rus in 1989 bekend maakte de plek te hebben gevonden. In 1991 werd de plaats opgegraven, en negen skeletten werden gevonden. Het waren de restanten van 5 vrouwen en 4 mannen. Vijf hiervan waren van één familie, de andere vier waren van de bedienden. Na diverse DNA-tests was het zeker dat het Nicolaas, Alexandra en drie dochters betrof. Het lichaam van Alexis en een grootvorstin werden nog vermist. Op 17 juli 1998, precies 80 jaar na de moord, werden de negen lichamen officieel ter ruste gelegd in de Peter en Paul Kathedraal in Sint-Petersburg. De kisten van Nicolaas en Alexandra waren bedekt met de keizerlijke Russische vlag. Vele Russen waren gekomen om de herbegraving bij te wonen. Er waren vijftig Romanovs aanwezig. Ook president Yeltsin kwam en gaf een toespraak over spijt, berouw, bezinning en boetedoening. De kist van Nicolaas werd als laatste geborgen. Hij kreeg een saluut mee van 19 kanonskogels vanuit de rivier de Neva. In augustus 2007 zijn er twee lichamen gevonden vlakbij Jekaterinenburg, van een jongen en een

jonge vrouw. Russische en Amerikaanse wetenschappers hebben in 2008 en 2009 bevestigd dat de gevonden lichamen toebehoorden aan Alexej en één van zijn zussen, waarschijnlijk grootvorstin Anastacia. Niemand was aan de moordpartij in 1918 ontsnapt. Hiermee werd de vermeende ontsnapping en overleving van Anastacia definitief ontkracht. Dagmars laatste wens was naast haar echtgenoot te worden begraven in Sint-Petersburg, zodra "de toestand weer genormaliseerd was".²⁵ Op 22 september 2006 is Dagmars kist uit de Deense koninklijke tombe gehaald, en naar Rusland gebracht. Haar kist volgde dezelfde tocht die ze als jong bruidje had afgelegd in 1866, via de Deense haven, een Deens en een Russisch schip, naar Sint-Petersburg. Honderdveertig jaar na haar aankomst in Rusland en bijna 78 jaar na haar dood, is Dagmar bijgezet in het graf van haar geliefde echtgenoot, een vervulling van haar laatste wens. ///

Noten:

- ¹ Coryne Hall. *Little Mother of Russia. A biography of empress Maria Fjodorovna*. Londen, 2006, p. 37.
- ² Lindsey Hughes, *The Romanovs. Ruling Russia, 1613-1917*. Londen, 2008, p. 246.

- ³ Coryne Hall. *Little Mother of...*, pp. 39-40 en p. 47.
- ⁴ Anna Lerche en Marcus Mandal. *A Royal Family. The story of Christian IX and his European Descendants*. Kopenhagen, 2003, p. 172.
- ⁵ Coryne Hall, *Little Mother of...*, p. 13.
- ⁶ Anna Lerche en Marcus Mandal. *A Royal Family...*, pp. 178-179.
- ⁷ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 58, p. 65 en p. 68.
- ⁸ Coryne Hall. *Little Mother of...*, pp. 105-106.
- ⁹ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 85, pp. 105-106, p. 121 en p. 126.
- ¹⁰ Viatsjeslav Fjodorov, Vincent Boele, F. van der Avert, eds., *Nicolaas & Alexandra. Het laatste tsarenpaar*. Amsterdam, 2004, pp. 23-24.
- ¹¹ Peter Kurth, Tsaar. *De verdwenen wereld van Nicolaas en Alexandra*. Amsterdam, 1995, p. 116.
- ¹² Coryne Hall. *Little Mother of...*, pp. 132-135 en pp. 141-142.
- ¹³ Greg King, *The Court of the Last Tsar. Pomp, Power and Pageantry in the Reign of Nicholas II*. New Jersey, 2006, p. 51.
- ¹⁴ Anna Lerche en Marcus Mandal. *A Royal Family...*, p. 187.
- ¹⁵ Greg King, *The Court of...*, p. 52; Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 174.
- ¹⁶ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 177.
- ¹⁷ Greg King, *The Court of...*, p. 50; Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 177.
- ¹⁸ Greg King, *The Court of...*, p. 52.
- ¹⁹ Kurth, Tsaar. *De verdwenen wereld van Nicolaas en Alexandra*. Amsterdam, 1995, pp. 19-20.
- ²⁰ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 261.
- ²¹ Anna Lerche en Marcus Mandal. *A Royal Family...*, p. 190 en p. 192.
- ²² Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 237 en p. 285.
- ²³ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 329.
- ²⁴ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 329 en p. 337.
- ²⁵ Coryne Hall. *Little Mother of...*, p. 357 en p. 359.

Andrea Kloet studeerde Geschiedenis en Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam.
Contact: andrea.kloet@gmail.com

Ontdek de geschiedenis, lees Geschiedenis Magazine

De ondergang van Rome
410: plundering door de Goten

Thema Ballingschap
Van Babylon tot Carthago

Ja, ik neem nu een proefabonnement (2 nrs) op Geschiedenis Magazine voor slechts € 7,50 (dit proefabonnement loopt automatisch af)

naam _____ voorletters _____ m/v _____

adres _____

postcode plaats _____

e-mailadres _____

Stuur deze bon in een envelop ZONDER postzegel naar:
Geschiedenis Magazine, antwoordnummer 7086, 3700 TB Zeist, Nederland

www.geschiedenismagazine.nl

/ Interview met Els Kloek

De unieke positie van de Nederlandse huisvrouw

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert over de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historicapagina* van de website van de VVG kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de VVG actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren. Deze keer komt Els Kloek aan het woord. Zij schreef het boek *Vrouw des huizes* dat in 2009 verscheen en gezien kan worden als een reputatiegeschiedenis van de Nederlandse (huis)vrouw door de eeuwen heen. Het boek werd genomineerd voor de *Libris Geschiedenis Prijs 2010*. Els Kloek is daarnaast projectleider van het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* en van het *Biografisch Portaal*, zat in de *Commissie ontwikkeling Canon* en was medeoprichter en redactielid van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*. Ook is ze hoofddocent *Geschiedenis* aan de *Universiteit van Utrecht*. Meer dan redenen genoeg voor een gesprek.

/ Greetje Bijl en Sara Tilstra /

Aanvankelijk was Els Kloek van plan om slechts een aantal artikelen te bundelen, maar de uitgever suggereerde haar om in plaats daarvan een boek over de Nederlandse huisvrouw te schrijven. Achteraf is ze daar erg dankbaar voor want het bleek een goed concept om een overzicht te kunnen geven van de (huis)vrouwen van Nederland, en hun rol in de Nederlandse geschiedenis door de eeuwen heen. De Nederlandse huisvrouw heeft speciale kenmerken: “Ze is de baas in huis en heeft een soort partnerschap met haar man waarbij sprake is van een duidelijke taakverdeling. Er is veel respect voor haar werk in huis, ze wordt hoog gewaardeerd en heeft veel aanzien.” Volgens Kloek moet de huisvrouw in de vroegmoderne tijd worden gezien als een vorm van luxe: er waren huishoudens die de vrouw konden vrijstellen van betaalde en/of productieve arbeid om zich geheel aan het huishouden te wijden. Ondanks het feit dat de meeste vrouwen ook in Nederland hard moesten werken was er toch een soort van streven om vrouwen van betaalde arbeid vrij te stellen. Deze traditie gaat terug tot minstens de vijftiende eeuw, toen buitenlanders zich al verbaasden over de positie die vrouwen als huisvrouw innamen in de Nederlanden. Kloek: “Wat vaak gezegd wordt, is dat de mensen zo ontzettend schoon waren in de Nederlanden en dat de Hollandse huisvrouw liever haar kast, of zelfs de muren van het huis schrobde, dan dat ze stond te koken. Ik denk dat het voor een deel te maken heeft met de relatieve rijkdom, want rijk en schoon staat heel dicht bij elkaar.” De rijkdom was hier te lande relatief gelijkwaardig verdeeld, waardoor ook de middenstanders er een soort burgerlijk leefpatroon op na konden hou-

den. Utrechtse collega-historici hebben trouwens gewezen op het belang van de melkhouderij – en dan met name de kaasmakerijen – die veel hygiëne vergde. “Verder heeft het te maken met de kleinschaligheid van Nederland. Tot in de 18^e en zelfs 19^e eeuw is Nederland vooral een agrarisch land geweest, maar dat neemt niet weg dat ook het platteland al sterk verstedelijkt was. Je had niet van die afgelegen gebieden waar nooit iemand kwam. Een stad was altijd in de buurt. Dat bepaalde heel erg de manier waarop men leefde.”

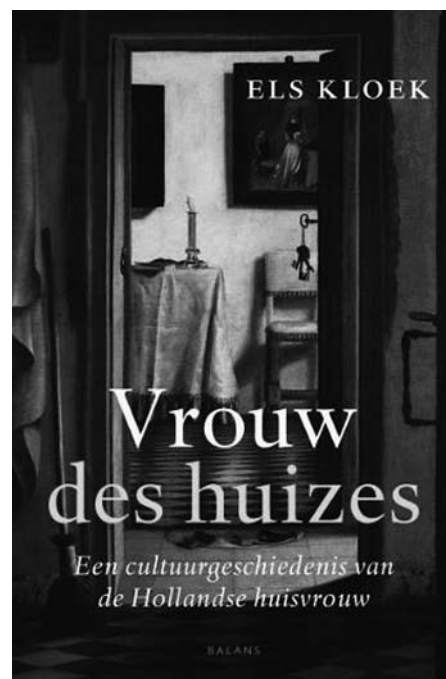
Tweede feministische golf

De ‘bloeiperiode’ van de huisvrouw begon pas in de 20^e eeuw, toen bijna iedereen zich de luxe kon veroorloven om de huisvrouw vrij te stellen van arbeid. In de tijd van de wederopbouw was de huisvrouw elementair: de gezinnen waren groot en de voorzieningen in het huishouden waren nog niet zo ver als nu. Maar de bloeiperiode duurde eigenlijk kort: vanaf de jaren 1970 zie je de huisvrouw heel snel van het toneel verdwijnen. Dat de traditionele huisvrouw voor een deel verdwenen is, komt volgens Els Kloek niet alleen maar door de tweede feministische golf: “Ik ben zelf ook heel erg geneigd om het daarmee in verband te brengen, maar als je het op een wat grotere schaal bekijkt, dan zie je dat het ook met demografische en industriële ontwikkelingen te maken heeft: de gezinnen worden steeds kleiner, vrouwen zitten veel korter in de kinderen en het huishouden mechaniseert.” Ook de enorme lift van het onderwijs de afgelopen twintig jaar speelt een rol. Veel vrouwen vinden zichzelf te hoog opgeleid om alleen maar huisvrouw te zijn. Een typisch Nederlands verschijnsel als *Dolle Mina* past volgens Kloek prima in de reputatie die de Nederlandse huisvrouwen al eeuwenlang hebben: “Nederlandse vrouwen laten zich de kaas

niet van het brood eten, weten hun mannetje te staan en ook de straat is van hen. De acties van *Dolle Mina* zijn daarvan een heel mooie illustratie.”

Vierde feministische golf

Inmiddels is er sprake van een tegenbeweging die in Amerika de Vierde feministische golf wordt genoemd. Vrouwen die voltijds werken zijn jaloers op de positie van vrouwen die in deeltijd werken en die daarnaast de tijd nemen om voor hun kinderen te zorgen. Steeds meer vrouwen kiezen ervoor om (ook) thuis te moederen. Kloek begrijpt dat wel. Ze vindt dat de huisvrouw tegenwoordig wordt ondergewaardeerd: “Vrouwen die huisvrouw zijn, durven zich eigenlijk niet meer zo te noemen. Er worden allemaal andere woorden voor bedacht, om het woord huisvrouw maar niet in de mond te hoeven noemen”. Bij vrouwenemancipatie gaat het volgens Kloek niet alleen om economische zelfstandigheid. Het is ook belangrijk dat vrouwen waardering krijgen voor wat ze doen, voor hun bezigheden en eigenaardigheden: “Ik heb het idee dat we daar te weinig oog voor hebben en dat vrouwen nu op moeten passen dat ze niet het kind met het badwater weg gooien. Dat ze >>

Cover van het boek *Vrouw des Huizes*.

Bron: www.balans.nl

al maar proberen om met die mannen mee te komen, terwijl ze in het huishouden een positie hadden waarin ze een grote vrijheid en autonomie genoten". Volgens Kloek wordt er wel heel denigrerend over deeltijdwerk gedaan: "terwijl ik denk: tel je zegeningen". Werken in deeltijd is voor veel Nederlandse vrouwen dé manier geweest waarop zij geprobeerd hebben zich aan te passen aan de veranderende situatie. "Ik maak me juist kwaad dat vrouwen die in deeltijd werken – er werken trouwens ook al een heleboel mannen in deeltijd – geen carrière kunnen maken met hun aanstelling." Daarop zou je juist beleid moeten ontwikkelen, in plaats van vrouwen koste wat het kost die full-time baan in te praten. "Waarom kun je in deeltijd geen carrière maken? Dat is een vooroordeel." Kloek is geen voorstander van quoteringsmaatregelen waar de overheid over spreekt. "Ik ben heel erg voor gelijkwaardigheid en financiële onafhankelijkheid, maar ik denk wel dat de overheid zich eens wat beter zou moeten realiseren wat een omwenteling er de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden." Het denken over man/vrouwpatronen heeft in de laatste dertig jaar een ongekende revolutie ondergaan, terwijl het emancipatiebeleid van de overheid er alleen maar op is gericht dat er zoveel mogelijk vrouwen aan het werk gaan. "De overheid zou beter eerst kunnen zorgen dat het werken in deeltijd gemakkelijker wordt."

Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland

Sinds de opkomst van de vrouwengeschiedenis in de jaren 1970 houdt Kloek zich bezig met historisch onderzoek naar vrouwen. Ze deed veel onderzoek naar anonieme vrouwen in de geschiedenis, maar toen ze begin jaren 1990 gevraagd werd mee te doen aan een tentoonstellingscatalogus over de schilderes Judith Leyster, merkte ze dat er over bekende vrouwen veel meer te vinden was. "Ik was zo moe van dat zoeken naar een speld in een hooiberg van al die anonieme spinsters, al die kamsters uit de Leidse textielindustrie; ik wilde ze heel graag tot leven brengen maar dat lukte niet." Samen met een groep studenten besloot ze een kunstenaressenlexicon samen te stellen. Ze gingen op zoek naar vrouwen die in het Nederlandse verleden het penseel of potlood hadden gehanteerd, en zonder moeite werden er 170 vrouwen met naam en toenaam gevonden. "Eigenlijk is die biografische aanpak een goede manier om met vrouwengeschiedenis verder te gaan, we zijn altijd maar bezig om vrouwen als groep te benaderen, maar vrouwen zijn helemaal geen groep. En als je wilt dat vrouwen ook recht hebben op een plek op de geschiedenis – want daar ging het uiteindelijk om in die vrouwengeschiedenis – dan hebben ze ook recht op hun individualiteit." Kloek kwam er achter dat er in de oude biografische naslagwerken heel wat vergeten vrouwen te vinden waren, maar hun aandeel was wel klein. In het Biografisch Woordenboek van Van der Aa vor-

men vrouwen slechts 2,7 procent van het totale bestand, bij het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek is dat maar 2,2 procent. Kloek besloot daarom dat er een Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN) moest komen, waarvoor zo veel mogelijk vrouwen verzameld zouden worden. Bij de selectie worden twee criteria gebruikt: prestatie of reputatie. Een vrouw kan in aanmerking komen vanwege haar prestaties, zoals Anna Maria van Schuurman vanwege haar geleerdheid, andere vrouwen worden alleen opgenomen omdat ze ooit een bekendheid zijn geweest. Het gaat dan om vrouwen die bijvoorbeeld beroemd of berucht waren, omdat ze dichters hadden geïnspireerd tot grote werken, of omdat ze iemand vermoord hadden. Er wordt zo veel mogelijk geprobeerd een sociale verdeling te maken: "Als een regentenvrouw uit de Amsterdamse grachtengordel een dagboekje heeft bijgehouden dan weet ik niet of ze bij ons in het lexicon komt, maar als een dienstmeisje een dagboekje heeft bijgehouden, dan heeft ze wel een streepje voor."

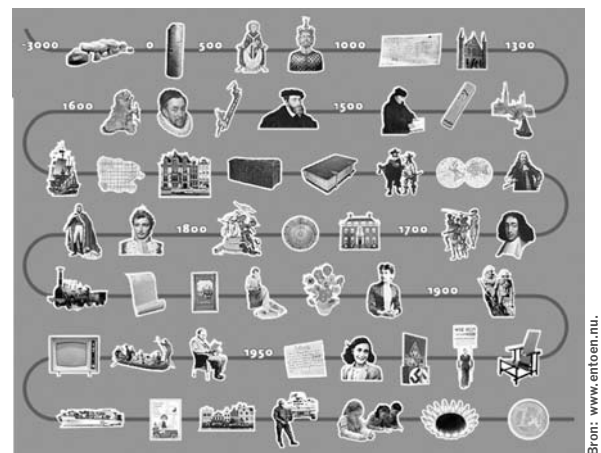
Het DVN is nu zo goed als klaar: ruim duizend vrouwen (geboren vóór 1850) zijn er in beschreven. Voor een deel zijn de lemmata geschreven door de bureauredactie zelf, daarnaast hebben er ruim tweehonderd auteurs meegewerkt. Dat netwerk aan onderzoekers stimuleert het onderzoek naar vrouwenlevens enorm. Het Digitaal Vrouwenlexicon moet hét vrouwenlexicon van Nederland worden en dat bete-

houdt, terwijl elk zichzelf respecterend land dit wel doet. Daarom is per 17 februari 2010 het Biografisch Portaal van Nederland gelanceerd waar Kloek projectleider van is. Het is een portaal naar alle gedigitaliseerde lexica en Kloek is zeer tevreden dat de vrouwen hier goed in vertegenwoordigd zijn en de meest actuele lemma's hebben.

'Canoncommissie'

In de commissie Van Oostrom – die de opdracht kreeg de canon voor het Nederlandse geschiedenisonderwijs op te stellen – was het niet Kloeks rol om voor de vrouwengeschiedenis op te komen. Ze denkt zelf dat ze gevraagd is vanwege haar expertise als hoofdredacteur van de serie *Verloren Verleden*, een populaire reeks over bekende uitdrukkingen en feiten uit de vaderlandse geschiedenis. Voor die serie schreef ze een boekje over Kenau Simonsdochter Hasselaer (1526-1588). Kloek heeft wel haar best gedaan om zoveel mogelijk vrouwen in de historische canon te krijgen, maar uiteindelijk zijn er slechts drie vensters expliciet aan vrouwen in gewijd. De vrouwen werden dan afgewogen tegenover niet-westerse of arbeidersgeschiedenis. Het ging uiteraard niet alleen om de vensters, maar ook om de invulling daarvan. Vrouwen moeten worden geïntegreerd in het algemene beeld van de geschiedenis. Kloek heeft er bijvoorbeeld voor gezorgd dat bij de Beeldenstorm ook landvoogdes Margaretha van Parma

De Canon van de Nederlandse geschiedenis visueel en op een tijdslijn voorgesteld.

Bron: www.entoen.nl

kent dat er gedacht wordt over een vervolg, waarin ook vrouwen van na 1850 beschreven worden.

Doordat het materiaal gemakkelijk – want online – beschikbaar is, hoopt Kloek dat het Vrouwenlexicon mensen zal aanzetten tot meer onderzoek. Het Vrouwenlexicon wordt nu al veel geraadpleegd door scholieren, studenten en onderzoekers en ze zou het leuk vinden als mensen gestimuleerd zullen worden het lexicon ook literair te gaan gebruiken: "er zitten een aantal prachtige levensverhalen in, die misschien gebruikt kunnen worden voor een mooi toneelstuk of een opera".

Kloek vindt het een slechte zaak dat Nederland geen biografisch woordenboek onder-

speciaal werd genoemd. Ze had niet het gevoel dat de andere commissieleden dachten: "oh, daar hebben we weer die vrouwenhistorica Kloek". Ieder commissielid had wel zijn punten waar die zich verantwoordelijk voor voelde, maar belangrijker was de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de inhoud.

Ze is tevreden en trots over hoe de canon uiteindelijk geworden is. Toch merkt ze dat de bedoelingen waarmee de canon gemaakt is, soms niet helemaal tot hun recht komen. "Het is leuk dat er nu opeens een hausse is van canon zus of zo, maar soms kan ik het woord canon niet meer horen." "Het ging er juist om dat we de gemeenschappelijkheid in de geschiedenis aan het kwijtraken waren. Als er helemaal geen his-

torische kennis meer wordt gedeeld, vreet dat aan het historisch kennisniveau onder een schoolgaand publiek.”

Ze is daarom voor meer chronologie in het geschiedenisonderwijs, kinderen kunnen dat gemakkelijk leren en hebben daar hun hele leven wat aan. “Ik ben een beetje ouderwets daarin”, aldus Kloek. Vaak vinden kinderen het ook leuk om iets uit hun hoofd te leren en ze hou-

derlands studeren, maar uiteindelijk besloot ze dat ze later voor de klas wilde staan en dan leek haar het vak geschiedenis interessanter.

Op de universiteit kwam ze al snel in aanraking met vrouwengeschiedenis: “In de jaren 1970 hing de vrouwengeschiedenis gewoon in de lucht. Er waren allemaal emancipatorische bewegingen gaande, van vakbondsgeschiedenis, zwarte geschiedenis, geschiedenis van ho-

ressant kunnen worden”. Hun reactie geeft goed de tijd aan waarin vrouwengeschiedenis ontstond: het moest gaan over ‘gewone’ vrouwen.

Prof. Brands bracht hen in contact met Isabella van Eeghen van het Amsterdamse archief die hen op de confesieboeken zette. In die verhoorboeken van het Amsterdamse strafrecht kwamen ontzettend veel van die ‘gewone’ vrouwen voor. “Toen heb ik echt de smaak van archiefonderzoek te pakken gekregen.” Kloek vindt het allerleukste van vrouwengeschiedenis dat er nog heel veel te halen valt: “Je kunt echt met iets nieuws komen dat nog niet onderzocht is.” Tijdens haar studie werd ze studentassistent vrouwengeschiedenis en na haar eerste publicatie *Gezinshistorici over vrouwen* kwam er een vacature docent vrouwengeschiedenis vrij in Nijmegen. Zo rolde ze voorgoed de vrouwengeschiedenis in: “als je eenmaal dat stempel hebt, raak je dat nooit meer kwijt”.

Historica

Kloek noemt zichzelf Historica. Ze kiest bewust voor de vrouwelijke vorm om het zichtbaar te maken. Voor haar gevoel als gymnasiast is: “*cus* een man en ik ben een vrouw”. Kloek vindt zichzelf geen theoretica en doet daarom meer aan vrouwengeschiedenis dan aan gendergeschiedenis. Bij gendergeschiedenis gaat het toch meer om het deconstrueren. Ze ziet gender of liever nog sekse, als een hulpmiddel, waar ze in haar onderzoek veel aan gehad heeft. Ze zou graag van het begrip vrouwengeschiedenis af willen: “eigenlijk een raar woord”, maar het is volgens haar wel heel erg nodig geweest de afgelopen paar decennia. “We vergeten wel eens hoe erg het was.” Ook het *Vrouwenlexicon* was nodig voor het wegwerken van achterstallig onderhoud. Het is goed dat het nu op een herkenbare manier opgaat in het Biografisch Portaal, zodat al die verzamelde informatie echt wordt geïntegreerd.

Kloek maakt zich niet zoveel illusies over het tempo waarin dingen echt veranderen. Het denken in patronen van mannelijkheid en vrouwelijkheid hoort bij de laagste tempi van de historische ontwikkeling.

Ze vindt dat er andere wegen gezocht moeten worden om het werk te blijven doen, net als het feminisme dat ook andere vormen krijgt. Het is daarbij tijd voor de nieuwe generatie: “de babyboomers moeten gewoon ook eens even hun mond houden”. Het vak vrouwengeschiedenis is al weer heel oud, al zo’n 35 jaar en het heeft zijn nut zeker bewezen. Maar er komt een moment dat je moet zeggen: “hoezo, vrouwengeschiedenis, we doen gewoon aan geschiedenis, punt!”.

///

den van mooie verhalen over bijvoorbeeld de Tachtigjarige Oorlog. Daarmee kun je kinderen heel goed de interesse voor het verleden bijbrengen. Nu gebruiken we geschiedenis maar al te vaak om te laten zien dat we interpretatieverschillen kunnen hebben.

“Geschiedenis op zich verrijkt je leven. Een samenleving die alleen maar naar de toekomst kijkt en niet naar het verleden wordt wel erg kort van memorie.”

Persoonlijke motivatie

Op de middelbare school was Kloek bepaald geen uitblinker in geschiedenis, totdat ze in het laatste jaar een andere leraar kreeg en hogere cijfers haalde. Ze wilde aanvankelijk liever Ne-

mo’s en ook van vrouwen.” Kloek weet nog goed dat ze een werkcollege volgde bij Arthur Mitzman over *The Making of the English Working Class* van E.P. Thompson. Bij het ongeorganiseerde arbeidersverzet zoals hongerrellen speelden vrouwen een belangrijke rol. “Toen is dat gevoel geboren.” Samen met een groepje vrouwelijke studenten richtte ze in Amsterdam de vrouwengeschiedenisgroep op, zoals in alle universiteitssteden soortgelijke initiatieven ontstonden. Ze vroegen prof. Brands of ze een college vrouwengeschiedenis konden krijgen. Verontwaardigd reageerden ze op zijn voorstel om een college te geven over de Engelse koningin Elisabeth I. Achteraf denkt Kloek: “oh, hadden we dat maar gedaan, het had heel inte-

Greetje Bijl en Sara Tilstra zijn redactieleden van *Historica*.

Vroegmoderne vrouwen in de brouwerij, branderij en drankverkoop

In de vroegmoderne tijd bestond een aanzienlijk deel van de brouwers, branders en drankverkopers uit vrouwen. Deze vrouwen werkten in commerciële bedrijven en wisten, in tegenstelling tot vrouwen in vele andere beroepsgroepen, een zelfstandige positie te behouden naast de mannen. In de brouwerij en werkten bijvoorbeeld comptoirmeiden die de boekhouding bijhielden en de verkoop van het bier regelden. Deze en andere vrouwen die werkzaam waren in de productie en handel van alcoholhoudende dranken staan centraal in Marjolein van Dekkens boek 'Brouwen, branden & bedienen'.

/ Inge-Marlies Sanders /

IHet brouwen van bier was van oudsher een van de huishoudelijke taken van vrouwen, maar vanaf de veertiende eeuw commercialiseerde de productie van bier en werd het brouwersvak gedomineerd door mannen. Uit diverse bronnen blijkt echter dat vrouwen niet verdwenen uit de brouwerijen. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen commerciële branderijen op. Ook in deze ondernemingen vonden vrouwen werk om de dagelijkse kost te verdienen. In het verlengde van het werk in de brouwerijen en branderijen lag het werk in de drankverkoop, waar vrouwen werkten als drankverkoopsters, tapsters en herbergiersters. In haar proefschrift onderzoekt Marjolein van Dekken de arbeidsparticipatie van vrouwen in de dranknijverheid en de ontwikkeling van hun arbeidsmogelijkheden.

gedurende de hele vroegmoderne periode bedroeg het aantal vrouwen onder de brouwers in de steden gemiddeld tussen de tien en twintig procent. In bepaalde gevallen richtten de brouwsters samen met hun echtgenoot een brouwerij op, maar over het algemeen waren de brouwsters weduwen die na het overlijden van hun man het bedrijf gingen leiden. Omdat de weduwen bestaande bedrijven voortzetten, hadden zij geen startkapitaal nodig en konden ze vrijwel hetzelfde productieniveau handhaven waardoor ze verzekerd waren van een bron van inkomsten. Net als bij de brouwerijen was het benodigde kapitaal de belangrijkste factor voor de arbeidsdeelname van vrouwen in de branderijen in de Noordelijke Nederlanden. In Scheveningen, waar de meeste branderijen gevestigd waren, was gemiddeld ruim één op de tien branderijen in handen van een vrouw. De meeste vrouwen werkten in de branderijen samen met hun man of namen de leiding van het

familiebedrijf op zich na het overlijden van hun echtgenoot. Naast brandersweduwen en -vrouwen waren ook weduwen van niet-branders, ongehuwde vrouwen en brandersdochters actief in de branderij. Voor het starten van een branderij was gemiddeld minder kapitaal vereist dan voor een brouwerij, maar het startkapitaal was toch zo aanzienlijk dat alleen mensen uit de gegoeide bovenlaag het zich konden veroorloven een brouwerij of branderij aan te schaffen en te exploiteren.

De derde beroepsgroep die door van Dekken is onderzocht zijn de drankverkoopsters, tapsters en herbergiersters. Wederom is er een groot aandeel vrouwen actief in de drankhandel, maar deze groep vrouwen was wel meer divers. Een oorzaak is dat er minder startkapitaal nodig was om een handel in de drank te beginnen. Zo waren de verkoopsters van dubbier en brandewijn uit fles vaak ongetrouwde vrouwen die het financieel minder breed hadden dan bepaalde getrouwde vrouwen die samen met hun echtgenoot een herberg of tapperij hielden en financierden.

Uit de studie van Van Dekken blijkt dat de meest bepalende factor voor vrouwen om deel te nemen in de dranknijverheid kapitaal was. Er was in de Noordelijke Nederlanden geen sprake van actieve uitsluiting van vrouwen in brouwerijen en branderijen. Zo konden vrouwen volwaardig lid worden van de lokale brouwersgilde, hoewel de inspraak in de gildepolitiek voorbehouden bleef aan de mannelijke leden. Daarnaast was bij de Hollandse brouwers- en brandersgilden een opleiding in het beroep niet vereist. Als vrouwen beschikten over voldoende kapitaal stond het hun dus vrij om professionele brouwsters, brandsters of drankverkoopsters te worden.

Van Dekkens onderzoek maakt deel uit van het project 'Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd'. Binnen dit project wordt het werk van vrouwen in verschillende sectoren van de arbeidsmarkt onderzocht. Met haar studie over de dranknijverheid biedt van Dekken een goede en gedegen aanvulling. Het werk omvat systematisch onderzoek naar de deelname van vrouwen in de dranknijverheid gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek in vier Hollandse steden en verschillende dorpen in de Brabantse Meierij. Daarnaast beschrijft van Dekken de ontwikkeling van hun arbeidsmogelijkheden en vergelijkt de situatie van de Noord-Nederlandse vrouwen met die van vakgenoten in de omliggende landen. Door deze keuzes beslaat het

VROUWEN EN WERK IN DE VROEGMODERNE TIJD

Brouwen, branden & bedienen

Werkende vrouwen
in de Nederlandse
dranknijverheid,
1500-1800

Marjolein van Dekken

werk een zeer groot onderzoeksgebied, maar door haar heldere schrijfstijl blijft het boek goed leesbaar. Als lezer krijg je een goed beeld van het participatieaandeel van vrouwen in de dranknijverheid. Soms ontbreekt echter inzicht in de invloed van het werk op het sociale leven en status van de vrouwen en in hoeverre deze factoren meespeelden in hun carrièrekeuze en arbeidsmogelijkheden. Dit neemt niet weg dat hier een interessant boek ligt met nieuwe kennis over de belangrijke rol die vrouwen speelden in de arbeidsmarkt van 1500-1800. ///

Inge-Marlies Sanders is redactielid van *Historica*. Zij heeft Theaterwetenschappen en Vrouwenstudies gestudeerd en heeft onder meer onderzoek gedaan naar het leven van actrices in Nederland, en de samenwerkingsverbanden tussen bierbrouwers en theaters in de negentiende eeuw in Nederland.

Contact: i.m.sanders@hccnet.nl

Marjolein van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen. Werkende vrouwen in de Nederlandse dranknijverheid, 1500-1800*. Aksant, 2010, 292 blz., ISBN 978 90 5260 361 2, €29,90.

De schlemiel en de kenau

In 1995 was het tweehonderd jaar geleden dat de laatste Oranjestadhouder Willem V met zijn gezin de Republiek ontvluchtte. Die gebeurtenis heeft een ballingschap van 18 jaar ingeluid. Dus is het in 2013 tweehonderd jaar geleden dat de Oranjes terugkeerden, maar dan als monarchen. Naar verwachting zal daar flink aandacht voor zijn. Biografieën over de drie Oranjekoningen zijn al een tijdje in voorbereiding. Is de vlucht van 1795 ook herdacht? Ja, maar in kleine kring en beperkte oplage. Eind 1995 heeft een symposium plaatsgevonden met als titel 'Oranje in Revolutie en Restauratie'. Zeven artikelen die speciaal voor dat symposium zijn geschreven staan in het *Jaarboek Oranje-Nassau Museum 1996*. Symposium en Jaarboek hebben een ander licht laten schijnen op de plaats die Oranje innam in de binnenlandse verhoudingen. In met name het artikel van Blaas is het bekende beeld van de gevluchte stadhouder Willem V als schlemiel genuanceerd. De auteur van *Willem V en Wilhelmina van Pruisen. De laatste stadhouders*, de historicus Edwin van Meerkerk, is van mening dat het beeld van de schlemiel dominant is gebleven.

/ Marjan Nekkers /

Hij wijst daar drie factoren voor aan. Als eerste factor noemt hij de afnemende betekenis van de rol die de Republiek der Nederlanden in de grote geschiedenis is gaan spelen. De tweede factor is de persoon van Wilhelmina van Pruisen vanwege haar sterke karakter en afkomst. De derde factor zou gelegen zijn in de verschijning van Willem V: klein, gezet, bolle wangen en een enigszins terugwijkende kin. De beelden van schlemiel en kenau zijn, aldus de auteur, steeds sterk gekleurd geweest, zowel in de tijd zelf als lang daarna. Tot op heden dus! Volgens de achterflap wordt in de dubbelbiografie een prachtig portret van het echtpaar geschetst, de auteur zelf neemt zich voor om “niet te oordelen, maar te beschrijven en waar mogelijk tot leven te wekken”. De vraag of de auteur erin slaagt het bekende en dominante beeld te nuanceren staat centraal in deze bespreking.

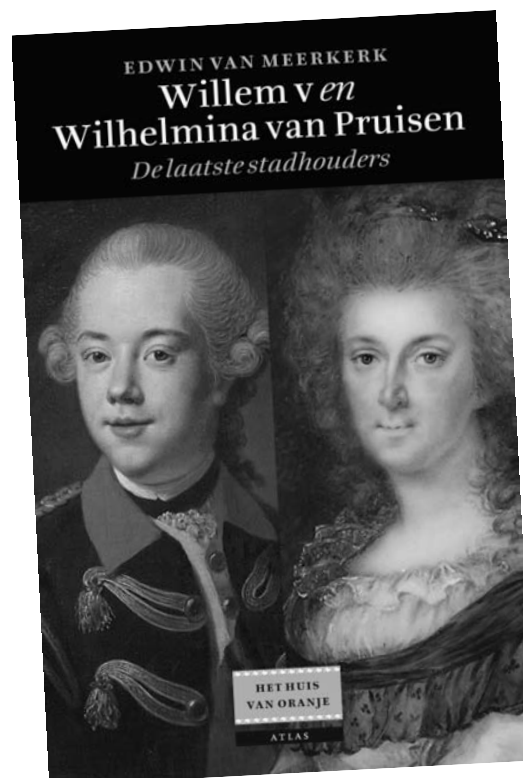
Hoe is de eerste indruk van het boek? Het is een handzaam pocketformaat, uitgegeven door Atlas. Kennelijk is het de bedoeling om een serie uit te geven, in december 2010 wordt een dubbelbiografie van Frederik Hendrik en Amalia van Solms verwacht. De dubbelbiografie over Willem V en Wilhelmina van Pruisen handelt over beider afkomst en opvoeding, hun huwelijksleven en gezin en vooral ook over de ge-

beurtenissen die leiden tot de vlucht van 1795. Voor wie hiervan niet zo op de hoogte is, biedt het verhaal een aardige inkijk in de maatschappelijke verhoudingen van die tijd. Het is jammer dat de structuur van het betoog wat weinig houvast biedt. Naast veel feiten is sprake van abrupte, niet steeds logische en daardoor soms hinderlijke overgangen. Dat maakt het betoog niet steeds goed te volgen en te begrijpen. Het boek leest op veel momenten gewoon niet zo lekker. Erg jammer is dat schilderijen die in de tekst zijn besproken niet zijn opgenomen in de overigens mooi verzorgde katern met kleurenillustraties.

Is na lezing het beeld van ‘schlemiel en kenau’ genuanceerd of veranderd? Vanuit dat vertrekpunt roept de aanvang van het boek direct de vraag op waarom is begonnen met de meest bekende gebeurtenis voor de beeldvorming van het echtpaar: de aanhouding van Wilhelmina van Pruisen door de patriotten bij Goejanverwellesluis. De auteur stelt dat Goejanverwellesluis het ijkpunt is waarin “alle gebeurtenissen uit de laatste jaren van de republiek zijn gestold”, maar juist door de keuze van deze gebeurtenis bevestigt hij direct het traditionele beeld van het echtpaar waarin Wilhelmina van Pruisen ‘de broek aanhad’. Zo zijn er meer voorbeelden van kennelijk ook bij de auteur ingeslepen ideeën waarmee het-niet-willen-oordelen zich moeilijk laat verenigen. Wat te denken van een uitspraak als “Willem, nu eens wel [!] daadkrachtig”? En waarom een paragraaftitel als ‘wangen’ kiezen wat verwijst naar het uiterlijk van Willem V, een van de factoren die volgens de auteur dat schlemielige beeld in stand houden?

Omdat de auteur zelf niet terugkomt op zijn drie geponeerde factoren biedt hij nauwelijks een context voor debat. Wellicht is dat ook niet de bedoeling geweest om zo een groter publiek te kunnen bereiken, maar het laat je als lezer die meer had mogen verwachten teleurgesteld achter. Niets nieuws onder de zon! Het boek bevat geen nieuwe informatie en inzichten en draagt daardoor ook niet bij aan een ander of meer pluriform beeld van het echtpaar. Het maakt een tweeslachtige indruk omdat wel een aanzet is gegeven voor debat, maar vervolgens niet is doorgezet. Edwin van Meerkerk geeft zelf geen antwoord of hij er al dan niet in is geslaagd om “iedere schijn van vooringenomenheid te vermijden”.

Na het lezen van het boek blijft, naast teleurstelling, toch ook de indruk hangen dat de auteur meer is beïnvloed door het eeuwenoude beeld over Willem V en zijn echtgenote dan zelf gedacht. Het wordt extra onderstreept door de strekking van de epiloog, waarin het schle-

mielige sfeertje nogmaals wordt opgeroepen: “zelfs [!] de laatste reis van Willem V [de herbegraving in Delft] verliep niet zonder obstakels”. En wat te denken van de titel van het boek: *Willem V en Wilhelmina van Pruisen. De laatste stadhouders*. Stadhouder in meervoud... toch de schlemiel en kenau? ///

Marjan Nekkers-Kapitein is hogeschooldocent bij Hogeschool Utrecht, faculteit gezondheidszorg. Zij doceert onder meer bij de opleiding Management in de Zorg en de opleidingen voor gedifferentieerd verpleegkundigen. Tussen 1998 en 2005 studeerde zij in deeltijd geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zij studeerde af in de interessegebieden de 19e eeuw, vrouwen geschiedenis en biografische portretten door onderzoek te doen naar de wijze waarop de beeldvorming over koningin Wilhelmina, de echtgenote van koning Willem I, zich voltrok. Zie ook: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/WilhelminaPruisen Contact: gj.nekkers@hetnet.nl

Edwin van Meerkerk, *Willem V en Wilhelmina van Pruisen. De laatste stadhouders*, Atlas, 2009, 240 blz. ISBN 9789045001531. €19,90

De schoonheid van moedermelk

/Grietje Keller /

Het geven van moedermelk anders dan aan het eigen kind is op dit moment ongebruikelijk in Nederland. Dat is niet altijd zo geweest. Bekend is de min die tegen betaling kinderen van een rijke familie zoogde. Het kwam echter ook voor dat een familielid, buurvrouw of andere bekende het kind van een andere vrouw aan de borst nam. In verschillende westerse landen werd deze praktijk in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw geïnstitutionaliseerd. Er werden moedermelkbanken opgericht. In Nederland zamelde de Moedermelk Centrale vanaf 1947 moedermelk in, droogde het tot poeder en distribueerde het. De melk werd op dokters-

melkbank verschenen in het blad *Wij vrouwen: democratisch socialistisch vrouwenblad* (voorloper van: *Wij vrouwen. Maandblad van de Vrouwenbond van de Partij van de Arbeid*). De tekst van het artikel vertelt een verhaal over sociale verhoudingen: hoe de min ten dienste stond van 'deftige' dames, en over sociale voeding: "de moeder die haar overtollige melk weggeeft, redt daarmee een andere zuigeling het leven. (...) welk een schone gedachte voor elke jonge moeder."² Het artikel wil expliciet niet ingaan op de medisch-wetenschappelijk aspecten van de moedermelkbank: "We zullen u niet vermoeien met een ingewikkelde technische beschrijving van hoe dat precies gebeurt, dat onthoudt u toch niet." De foto's vertellen echter een ander verhaal: vier van de zes foto's laten het laboratorium zien waarin de melk gecontroleerd wordt. Laboranten in witte jassen zijn met pipet en andere medische en laboratoriumapparatuur in de weer. Een vrouwelijke laborant meet het vetgehalte van de melk, een ander controleert met pipet de 'hoedanigheid' van de borstmelk. Een notatieblok met grafieken ligt op de achtergrond.

Moedermelk wordt vanouds geassocieerd met 'natuurlijkheid'. Een illustratie hiervan is dat borstvoeding toentertijd 'natuurlijke' voeding werd genoemd, flesvoeding heette toen (en nu) kunstvoeding of kunstmatige voeding. Het laboratorium is een plek waarin de natuur bestudeerd en gecontroleerd wordt. In haar boek *Reinheid en gevaar* onderzoekt de antropoloog Mary Douglas ideeën over onreinheid. Zij laat zien dat we iets vies vinden als het niet past binnen ons wereldbeeld. "Viesheid is (...) nooit een uniek, geïsoleerd verschijnsel. Waar sprake is van vuil, bestaat een systeem."³ Douglas stelt voor om de regels en rituelen rond hygiëne en (on)reinheid bij zowel "primitieven" als in de moderne maatschappij, te beschouwen als een symbolische weergave van maatschappelijke structuren. "[Zijn] onze ideeën hygiënisch, terwijl die van hen symbolisch zijn? Allerminst: ik wil juist de stelling ontvouwen dat in onze ideeën over vuil ook symbolische systemen tot uitdrukking komen."⁴ Als men in de lijn van Douglas verder denkt, hoe kunnen we dan kijken naar de foto's van moedermelk in het laboratorium?

De Zwitserse arts Hans Meyer-Rüegg schreef tijdens het interbellum in zijn boek *De vrouw als moeder*: "Dank zij de vooruitgang der natuurwetenschap is het [de mensch] gelukt, de koemelk verteerbaar en tot een goed

zuigelingenvoedsel te maken."⁵ Net zoals de 'onzuivere' koeienmelk door de medische wetenschap geschikt gemaakt kan worden voor het voeden van een baby, zo kan ook donormelk met behulp van wetenschappelijk toezicht geschikt voedsel worden.

De foto's in het artikel laten het grote belang zien van hygiëne en medisch onderzoek van de moedermelk. Het gebruik van donormelk is het inbrengen van een extra element in de tweeenheid moeder-kind. Het heeft echter de potentie om onze opvattingen over de relatie tussen moeder en kind in de war schoppen. Echter, het medisch onderzoek, waarbij de moedermelk als 'schoon' wordt verklaard, verklaart de donormelk als 'rein' en maakt daarmee mogelijk om een baby borstmelk te geven van een vrouw die niet de moeder is. ///

Noten:

- 1 Zie over de opkomst van kunstvoeding in Amerika: Rima Apple, *Mothers and Medicine: A Social History of Infant Feeding, 1890-1950*. University of Wisconsin Press, 1987. Meer toegespitst op de situatie in Nederland zie: Grietje Keller, *Melk, macht en maatschappij. Adviezen over zuigelingenvoeding de afgelopen eeuw in Nederland*. Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Amsterdam, 2006.
- 2 Elka Schrijver. De Nederlandse moeder, wereldleverancier, in: *Wij Vrouwen, democratisch socialistisch vrouwenblad*, 15 april 1949, pp. 10-11.
- 3 Mary Douglas, *Mary. Reinheid en gevaar*. Spectrum, 1976, p.52
- 4 Mary Douglas, *Mary. Reinheid en ...*, p.51.
- 5 Hans Meyer-Rüegg, z.d. *De vrouw als moeder*. Blaricum, s.d., p.155.

Aletta heeft een uitgebreide collectie op alle gebieden van vrouwenemancipatie en -geschiedenis. In 2011 belicht Aletta alle bijzondere items uit haar collectie die over seksualiteit gaan. De maand mei staat in het teken van voortplanting en gezin.

**Grietje Keller is beeldarchivaris bij Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis.
Contact: g.keller@aletta.nu**

voorschrift verstrekt, in het algemeen aan te vroeg geboren baby's of jonge kinderen met darmstoornissen. In 1973 werd de Moedermelk Centrale opgeheven wegens een tekort aan belangstelling¹.

Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, heeft een aantal foto's van het verschijnsel moedermelkbank in haar beeldcollectie. De foto's zijn ooit als illustratie bij artikelen verschenen. De foto's van de Nederlandse moeder-

Service / Nieuwe boeken

Service / Oproep

VVG zoekt webmaster

De Vereniging voor Gendergeschiedenis zoekt een nieuwe webmaster, die op vrijwillige basis in samenspraak met het bestuur de website van de VVG wil beheren en actualiseren. Heb je belangstelling, neem dan voor meer informatie contact met ons op via het e-mailadres secretarisvvg@yahoo.com.

Historica zoekt nieuwe redactieleden

Ben je op zoek naar een manier om jouw interesse voor vrouwen- en gendergeschiedenis om te zetten in afwisselend en leuk vrijwilligerswerk? Dan is de functie van redactielid bij *Historica* misschien iets voor jou!

Tijdens de redactievergaderingen (3 à 4 keer per jaar) ontwikkelen we gezamenlijk ideeën voor artikelen en recensies en bespreken we binnengekomen artikelen met elkaar. Verder benadert ieder redactielid auteurs en geeft zij eventueel commentaar door aan auteurs. Ten slotte heeft elk redactielid een eigen taak, bijvoorbeeld eindredactie, het onderhouden van contact met de vormgeefster en adverteerders, penningmeester of hoofdredactie.

We zoeken een of twee nieuwe krachten.

Lijkt dit vrijwilligerswerk je leuk of weet je iemand die interesse heeft voor onze redactie, neem dan contact op met Sophie Bollen op 00 32 495 57 11 84 of sbollen@vub.ac.be.

Marloes Hülsken

Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975

Volgens het stereotiepe beeld baarden katholieke vrouwen tot ver na de Tweede Wereldoorlog onder druk van de pastoor meer kinderen dan ze eigenlijk wilden. In dit boek toont historica Marloes Hülsken aan, dat dit beeld bijstelling verdient.

Zij laat op basis van pershistorisch onderzoek en *oral history* zien hoe in de bewogen periode 1950-1975 opvattingen over moederschap, gezinsgrootte, geboorteregeling en seksuele moraal wijzigden in vrouwentijdschriften én onder hun katholieke lezeressen.

Verloren, 2010, € 25.

Karel Strobbe en Kristien Suenens

Zusters Kindsheid Jesu, 1835-2010

Op 15 oktober 1835 arriveerden enkele jonge vrouwen in het Gentse stedelijke godshuis Sint-Jan-in-d'Olie. Ze waren door kanunnik Petrus-Jozef Triest en zijn medewerker Benedictus De Decker aangezocht om er als religieuzen een vondelingentehuis en een kinderspitala te bedienen. Als godgewijde vrouwen dienden ze in het kind Jezus een model te zien voor kloosterlijke nederigheid en gehoorzaamheid. Het prille en armoedige begin in Sint-Jan-in-d'Olie betekende de start van een boeiende congregatiegeschiedenis. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw nam het aantal zusters stelselmatig toe, om omstreeks 1960 een hoogtepunt te bereiken van meer dan 700 zusters. De initiële zorg voor jonge kinderen breidde zich uit naar onderwijs voor het volkskind en de zorg voor allerlei groepen noodlijdenden. Op basis van een veelheid aan literatuur en bronnenmateriaal wordt in dit boek de 175-jarige geschiedenis van de zusters Kindsheid Jesu beschreven. Talrijke illustraties, grafieken en tabellen verduidelijken en vervolledigen het historische relaas.

KADOC, 2010, € 20, te bestellen bij: Zusters Kindsheid Jesu, E.Z. An Janssenswillen, Onze Lieve Vrouwstraat 23 te 9041 Gent-Oostakker, tel. 09 235 28 26.

Esther Göbel

Een hemel zonder vogels. Het aangrijpende levensverhaal van Janny Moffie-Bolle

Janny Moffie-Bolle overleefde Auschwitz-Birkenau, Gross-Rosen, Gräben en Bergen-Belsen. In dit bijzondere boek legt zij rekenschap af van wat zij in een lang leven heeft ervaren en hoe zij heeft standgehouden. Van haar 'rijke' joodse jeugd, via de ontmenselijkte kampen, tot en met haar naoorlogse jaren komt zij te voorschijn als een uitzonderlijk weerbare en vastbesloten vrouw. Met unieke foto's van het vooroorlogse joodse leven. *Een hemel zonder vogels* is gebaseerd op de vele interviews en gesprekken die Esther Göbel tussen mei 2007 en november 2009 met Janny Moffie-Bolle voerde, een persoonlijk verslag, in 1945 geschreven door Janny Moffie-Bolle over haar kampervaringen, aantekeningen uit 2006 en uitvoerig onderzoek.

Balans, 2010, € 18,95.

Hildo van Es en Ludo Jongen

Het leven van de heilige Katherina van Alexandrië

Katherina van Alexandrië was in de middeleeuwen een van de populairste heiligen in de Lage Landen. Volgens de overlevering was zij beeldschoon en buitengewoon intelligent. Zij liet zich dopen toen zij de hogere waarheid van de christelijke leer had ontdekt. Haar argumenten daarvoor overtuigden zelfs vijftig van de geleerdste mannen van die tijd. Uiteindelijk liet keizer Maxentius haar na talloze martelingen onthoofden. Een lange tijd onvindbaar handschrift met een Middelnederlandse versie van Katherina's *vita* wordt nu voor het eerst uitgegeven met een hertaling in modern Nederlands en uitvoerig commentaar. De inleiding beschrijft de religieuze en literair-historische achtergronden van de tekst.

Verloren, 2010, € 19.

Patricia Stoop

Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)

In 1459 vatte Maria van Pee, kanunnikes in het Brusselse klooster Jericho, het plan op de preken van haar rector en biechtvader Jan Storm uit haar geheugen op te schrijven. Ze stond daarmee aan de wieg van een eeuwenlange traditie in het convent die het omvangrijkste corpus biechtvaderpreken uit de Nederlanden heeft opgeleverd. De collectie is uniek vanwege de naamsvermelding van nagenoeg alle betrokken priesters en zusters en de uitgebreide prologen. Hierin geven de zusters aan, dat zij schreven om het werk van hun biechtvaders niet verloren te laten gaan, uit eerbetoon aan hen en God, en voor hun eigen zielenheil en dat van hun medezusters. Patricia Stoop analyseert de manier waarop de zusters te werk gingen bij het noteren van de preken. Zij laat zien, dat de prekencollecties resultaat zijn van een collectief schrijverschap en dat zij het zwaartepunt vormen van een veel bredere schrijfcultuur in het klooster.

Verloren, 2010, € 39.